

FREUD KÜLÖNBÖZŐ OLVASATAI: LACAN ÉS DERRIDA

Orbán Jolán

Lacan és Derrida nemcsak külön-külön, a maguk nevében és a maguk szakterületén, hanem együtt is, egymás szakterületén fellépve is, egymáshoz való viszonyukban is provokatívnak bizonyultak színrelépésüktől egészen napjainkig, amikor a filozófia és a pszichoanalízis a hatvanas éveket átható intenzív és termékeny együttműködése után ismét egymásra kérdez, ez alkalommal a mindkét területen aktívan és önkéntesen működő cenzúra ellenére éppen Lacan és Derrida nevében.¹

Extravagáns, excentrikus elméleteik, felidéző és felforgató erejük, szélsőségektől sem mentes hatásuk, „különös” kapcsolatuk elemzése a konkrét történeti kontextushoz, a közvetlen elődökhöz — Freud, Saussure, Heidegger, Lévi-Strauss —, az általuk explicit módon megfogalmazott kérdésekhez történő visszatérésen túl szükségessé teszi azoknak az implicit kérdéseknek, paradoxonoknak vizsgálatát is, amelyeket ezek a szövegek hordoznak, az azonosulás — affiliáció — és a különbözőzés — eltérés, clinamen — lehetőségeinek esélyével együtt.

Lacan és Derrida éltek ezekkel a lehetőségekkel és a maguk nagyon is különböző módján az adódó eséllyel is: Lacan Freud iránti hűségével, nyelvészeti alapokra helyezve a freudi tanítást, explicitebbé téve azt, ami Freudnál — akinek nem volt szerencséje Saussure-t, Jakobsont, Lévi-Strausst olvasni — implicit maradt. Derrida a Freud-szövegek iránti hűségével, a freudi gondolkodás útvonaláról letérve, a Freud-szövegek csapásait, úttöréseit követve, és ezáltal megvalósítva a maga *clinamen*-jét, miközben rámutat azokra a kérdésekre — nyelv és írás, tudat és tudattalan, természet és kultúra, élet és halál —, amelyek a pszichoanalízist és a filozófiai gondolkodást egymás „cinkosaivá” tesszik.

Több lehetőség is kínálkozik a Lacan és Derrida közötti „különös” kapcsolat vizsgálatára. Könnyű lenne engedni a szembeállítás csábításának, egymás elméleteivel

¹ Ehhez a kérdéshez ld. „Annexes”, *Lacan avec les philosophes*. Paris: Albin Michel, 1991, 421–452; René Major 1991: „Depuis Lacan: —” In: *Lacan avec les philosophes*. Paris: Albin Michel. 373–390; René Major 1991: *Lacan avec Derrida: Analyse Désistentielle*. Paris: Mentha. 7–21.

kikezdeni őket, kimutatni, hogy Derrida jobban értette Freudot, sőt Lacant is, mint maga Lacan, vagy éppen fordítva: kimutatni azt, hogy tulajdonképpen Lacan az egyetlen, aki Freudot a maga teljes komplexitásában tudta értelmezni. Lacan és Derrida szövegei is tartalmaznak olyan utalásokat, amelyek mozgósításával elvégezhető lenne egy ilyen vizsgálat. Kölcsönös figyelem és ellenállás jellemzi ezt a kapcsolatot, amely olyan gesztusokban nyilvánul meg Lacan részéről, mint a „Beszélünk kell Derrida, beszélünk kell”² felszólítás 1966-ban a Johns Hopkins Egyetemen tartott konferencián, egészen az olyan „freudi” elszólásokig mint „amit én már minden grammatológia előtt a betű instanciájának neveztem” az *Écrits* második kiadásának *Présentation*-jában.³ Derrida csak az 1971-ben publikált *Positions* című interjúja 33. lábjegyzetében említi az 1965-ben a *Critique*-ben megjelent *Grammatológia* óta egyre sokasodó „agresszív” támadásokat, és ez alkalommal is elsősorban a Lacan-szövegekhez való viszonyát értelmezi,⁴ amely a *Le facteur de la vérité* (1975)⁵ című Lacan-interpretációval artikuláltabbá, a „Mes chances: Au rendez-vous de quelques stéréophonies épiciuriennes” (1982)⁶ valamint a „Pour amour de Lacan” (1990) című szövegekkel differenciáltabbá válik.⁷

Ennek ellenére nem gondolom, hogy szembe kellene állítanunk Lacant és Derridát, még kevésbé, hogy ki kellene játszanunk őket egymás ellenében. Szövegeik, amelyek egyazon „tengelyek”, gyakorta egyazon szerzők és szövegek mentén haladnak, lehetővé teszik azoknak a kérdéseknek a vizsgálatát is, amelyek a kölcsönös figyelemhez és ellenálláshoz vezetnek.

A hatvanas években jelentkező filozófusok között nem Derrida volt az egyedüli, aki Freud iránt érdeklődött, azok között sem, akik a Freudhoz visszatérő Lacant hallgathatták vagy olvashatták, de ő volt az, akinek kérdésfeltevésai a legközelebb estek Lacan kérdésfeltevéséhez, aki már legelső írásaiban, még az *Écrits* megjelenése előtt, jelét adta annak, hogy olvasta Lacant.⁸ A nyelv és az írás Freud szövegeiben játszott

² Derrida és Lacan „találkozásairól” ld. J. Derrida 1991: „Pour l’amour de Lacan”, In: *Lacan avec les philosophes*. Paris Albin Michel. 396–420; E. Roudinesco 1986: *Histoire de la psychanalyse en France*. Vol. 2. Paris: Seuil. 414–425. 418. „Ah! Derrida, il faut qu’on parle, il faut qu’on parle!”

³ J. Lacan 1966: *Écrits*. Seuil („Points”). 11. Lacan és Derrida egymásra utalásainak történetéhez ld. Barbara Johnson 1982 (1977): „The Frame of Reference: Poe, Lacan, Derrida”. In: Felman, Shoshana (ed.): *Literature and Psychoanalysis: The Question of Reading: Otherwise*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 467.

⁴ J. Derrida 1972: *Positions, Positions*. Paris: Minuit. 112–119.

⁵ J. Derrida 1980: „*Le facteur de la vérité*”. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 438–525.

⁶ J. Derrida 1988: „Mes chances: Au rendez-vous de quelques stéréophonies épiciuriennes”. *Cahiers Confrontation, Numéro 19*. Printemps. 19–47.

⁷ J. Derrida 1991: „Pour l’amour de Lacan”. *Lacan avec les philosophes*. Éditions Albin Michel. 396–420.

⁸ Ez a jeladás Lacan idézésétől — J. Derrida 1967: „La parole soufflée”. *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil. 282 — az „állítólagos teljes beszédre” történő utalásokig terjed — *Grammatológia*. (Ford. Molnár Miklós), Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: Magyar Műhely, 1991, 28; J. Derrida 1967: „Freud et la scène de l’écriture”. *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil. 296. Ehhez a kérdéshez ld. J. Derrida 1972: *Positions*. Paris: Minuit. 113.

szerepének vizsgálata az, ami munkájukat egymásra utalja, de pontosan ez az a kérdés, melynek értelmezésében az „agráfias” Lacan és az „afáziás” Derrida leginkább különbözik.

E különbözés „történetében” van egy előmozdat, amely mindkettőjük esetében saját diskurzusukon belül a filozófia és a pszichoanalízis egymáshoz való viszonyát érinti, és ami Lacan esetében a filozófia területén, Derrida esetében pedig a pszichoanalízis területén való fellépést jelenti. Mindketten alkalomhoz illő témát és címet választanak — Lacan *L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud* (A betű instanciája a tudattalanban avagy az ész Freud óta), Derrida *Freud et la scène de l'écriture* (Freud és az írás színtere) —, ami előre jelzi a két értelmezés közötti különbséget. Ez a különbség a betű és az írás különbsége, ami Lacan esetében Freud betűjétől a betűírásához és az „anyelvhez” [*lalanguage*], Derrida esetében Freud írásmetaforáitól az írás színteréhez és az írásához vezet.

Lacan, amint betű szerint olvassa Freudot — az analitikus tapasztalat, a filozófiai perspektíva

1957-ben a Sorbonne-on tartott előadásán, ami az egyetemi diskurzusba való „első igazi közbelépésként is értelmezendő,⁹ *Lacan kettős gesztust tett közönsége* — „le groupe de philosophie de la Fédération des étudiants ès lettres”¹⁰ — felé. A szöveg címével — „L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud” —, az alcímekkel — I. *Le sens de la lettre*, II. *La lettre dans l'inconscient*, III. *La lettre, l'être et l'autre* —, az előadásmóddal, „az írás és a beszéd között félúton” helyezve el diskurzusát (*Écrits*, 493)¹¹ tisztelettel adózott a betűnek és a bölcsészetnek, és ezzel párhuzamosan nemcsak a „Freudi dolgot” övező elméleti és gyakorlati kérdések vizsgálatába engedett betekintést a betű hívei számára, hanem lehetőséget kínált arra is, hogy annyi év „vallásos képmutatás” és „filozófia szájhösködés” után a pszichoanalízis felől közelítsék meg a *cogito*, a *lét* kérdését (*Écrits*, 528).

A filozófiai és analitikus perspektíva együttes alkalmazása túlmutat e szöveg keletkezési időpontján és körülményein, de Lacan gondolkodásának alakulásában játszott szerepe, a Lacan-értelmezésre tett hatása kitüntetett „helyet”, „szerepet” és „funkciót” biztosít neki a Lacan-szövegek jelölőláncában. Nem véletlen, sőt éppen e szöveg elméleti horderejének köszönhető, hogy a hetvenes évek első felében megvilágító erjű, ugyanakkor kemény kritika célpontjává válik.

Jean-Luc Nancy és Philippe Lacoue-Labarthe „briliáns” Lacan-kritikája¹² azzal,

⁹ Jean-Luc Nancy–Philippe Lacoue-Labarthe 1973: *Le Titre de la lettre*. Paris: Galilée. 19.

¹⁰ J. Lacan 1966: „L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud”. *Écrits*. Paris: Seuil. 494.

¹¹ A továbbiakban az *Écrits*-ből (Paris: Seuil, 1966) vett idézetek referenciái a szövegben találhatóak.

¹² Jean-Luc Nancy–Philippe Lacoue-Labarthe 1973: *Le Titre de la lettre*. Paris: Galilée.

hogy a „jelölő logikáját”, „stratégiáját” követve kíméletlen pontossággal tárja fel a Lacan-gondolkodás „ambivalenciáit”, a Lacan-diskurzus „homályosságait”, nem támadást indít a pszichoanalitikus körből „exkommunikált” Lacan ellen, a kortárs filozófiai és pszichoanalitikus diskurzust szemináriumaival megtermékenyítő Lacan ellen, hanem pusztán „Lacan diskurzusának geológiai rétegeként és geneológiájának egyik ágaként egy bizonyos filozófiai diskurzus alapos dekonstruktív olvasatára összpontosít”.¹³ Lacan a maga részéről „nagy meglepődéssel” olvasta és értékelte e szöveget: „Meg kell mondanom, hogy amennyiben olvasás kérdése, soha nem olvastak még ilyen jól, ennyi szeretettel... Mondhatnánk, hogy ez a jó olvasás modellje, olyannyira, hogy sajnálom, hogy követőim nem részesítettek hasonlóban”.¹⁴ Ezzel egyidőben azonban a szöveggel, különösen az általa ugyancsak „diagonálisan” olvasott utolsó kritikus résszel kapcsolatos fenntartásainak is hangot adott,¹⁵ amit felerősített az a gesztusa, hogy nem ejtette ki a szerzők nevét, és azt feltételezte, hogy az „alantasok” [*sous-fifres*]¹⁶ szerepét játsszák, ami egyike Lacan Derrida elleni burkolt támadásainak.¹⁷

De „hogy igazságosak legyünk Lacannal” is, nagyobb figyelmet kell fordítanunk arra, hogy a „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud” című írása valóban filozófiai szöveggé is olvasható, de nemcsak filozófiai szöveg, hogy a szerzőpáros által elemzett „onto-teo-szemio-logikus” diskurzus valóban az egyik, de csak az egyik rétege a Lacan-diskurzusnak, hogy több a feszültség ebben a diskurzusban, mint amennyi az „ambivalencia” és „homályosság” alapján kimutatható, és az nemcsak az onto-lógiai diskurzust, hanem a Lacan-diskurzus többi rétegeit is érinti. Az analitikus tapasztalat és a filozófiai diskurzus, a filozófiai tapasztalat és az analitikus diskurzus, az analitikus és filozófiai pozíciók között is feszültség van, mely nem írható le a metafizikai gondolkodás mintái szerint. Lacan szövegeiben valóban ott munkál a „metafizikai tehetetlenségi erő”, de ennek mélyebb gyökerei vannak, mint a „negatív ontológia”, még mélyebbek talán, mint a „negatív teológia”, túl van Lacan „kalkulusán”, „logikáján”, „stratégiáján”, a diskurzus nagyon is nyilvánvaló akarásán, a *conditio humana* kérdését, a lét, a gondolkodás, a beszéd, a vágy feltételeit, az egység és a különbség kérdését, a megosztó és megosztott *un* (egy) kérdését érinti a maga pszichoanalitikus, filozófiai, matematikai vetületeiben.

Ebből a szempontból vizsgálva Lacan szövegeit, szembevetendő, hogy miközben Freud az analitikus diskurzus megújítására törekszik, a nyelvészet, a filozófia, a matematika kifejezéseit felhasználva provokálja ugyanakkor megtermékenyíti az analitikus és a fi-

¹³ Jean-Luc Nancy–Philippe Lacoue-Labarthe 1992: „Foreword to the Third French Edition”. *The Title of the Letter/A Reading of Lacan*. Albany: State University of New York. XXVIII.

¹⁴ J. Lacan 1975: *Le Séminaire, livre XX. Encore, 1972–1973*. Paris: Seuil. 62.

¹⁵ Lacan kritikáját ld. op. cit. 62–63.

¹⁶ Op. cit. 62.

¹⁷ A szöveg korábbi változatainak egyike Derrida szemináriumán hangzott el 1972 májusában az École Normale Supérieure-ön. Derrida a „Le facteur de la vérité” cikkének 2. lábjegyzetében „Lacan rigorózus olvasataként” ajánlja az olvasó figyelmébe Jean-Luc Nancy és Philippe Lacoue-Labarthe „alapvető és nélkülözhetetlen könyvét” J. Derrida 1980: *La carte postale de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 448.

lozófiai diskurzust, ezzel egyidőben nem szabadulhat azoktól az elméleti problémáktól sem, amelyeket a „kölcsonzött” kifejezések az adott területekről maguk után vonnak. Lacan provokatív ereje nem merül ki a „provokáció a provokációért” gesztusaiban, hanem felteszi azokat a zavaró kérdéseket, amelyek az analitikus, a matematikai és a filozófiai diskurzust a saját, sőt egymásban íródó határaikra űzik. Ennek a mozzanatnak az elemzése szükségessé teszi a szövegek kontextusának, a lacani korpuszon belüli kontextuális munkának,¹⁸ valamint az analitikus és filozófiai diskurzus nem mindig konfliktusmentes együttlétének vizsgálatát, amely a filozófiai diskurzus akarásától a nietschei ihletettségű „antifilozófiához” vezet.¹⁹

Lacan első írásaitól kezdve megkülönböztetett figyelmet szentelt a filozófiának, ami Freud szövegeivel és a kortárs filozófia diskurzusaival történő találkozására egyre inkább diskurzusalakító erővé vált. Lacan Freudot illetően egyszerre tesz egy vissza-előre lépést — „analitikus tapasztalataitól” motiváltan demonstratívan tér vissza Freudhoz, melyet inkább a szürrealisták, a maga Spinoza, Nietzsche, Jaspers, Husserl, Bergson olvasatait, semmint a meglehetősen merev francia pszichoanalitikus Freud-értelmezések inspiráltak, bármennyire legitimek voltak is azok, és a freudi örökség szellemében egy lépést előre, a „három H” (Hegel, Husserl, Heidegger), a „két K” (Koyré és Kojève) és „B” (Bataille) filozófiájától átitatottan — saját diskurzusának kialakítása felé.

Freud tudatában volt annak — és Lacan nagyon hamar felismerte ezt —, hogy a pszichoanalízis félúton van, nemcsak saját problémáinak artikulálását, saját kifejezőmódjának kidolgozását illetően, hanem a filozófia, az irodalom és a tudomány között is, azt is tudta, hogy a pszichoanalízisnek nincs más „anyaga”, mint a páciens és saját álma, emlékezete, története, s aligha van más „nyelvemléke”, mint az irodalom, s nincs más diskurzus, amire támaszkodhatna, mint a filozófiai, sem más módszer, mint a tudományos. De ugyanakkor azt is tudta, hogy ha valóban analitikus akar lenni — egyszerre akar hűséges maradni a pszichéhez és az analízishez —, ha a kor tudományos színvonalának megfelelően akarja művelni a pszichoanalízist, akkor meg kell találnia, meg kell alapoznia, ki kell dolgoznia saját módszerét, nyelvét, eszköztárát. Lacan, aki eléggé intenzíven és figyelmesen „olvasta Freudot” ahhoz, hogy megértse üzenetét, tudatában volt egy ilyen vállalkozás nehézségeinek, de annak az egyszeri esélynek is, ami ezáltal számára megadatott.

¹⁸ Az a tény, hogy Lacan huszonhat kötetnyi szemináriumanyagából csak nyolc került eddig kiadásra, és azok „szövegminősége” is heves vitákat váltott ki a Lacan-értők vagy a Lacanban érdekeltek köreiben, a félreértelmezés mindig fennálló lehetőségén túl, a tévedés veszélyét is megnöveli. Egyelőre azonban várat magára a Lacan-szövegek összkiadása, még inkább a kritikai kiadás, ami kétszeresen is feltételes módúvá teszi a Lacan-értelmezéseket. A szemináriumok státusával kapcsolatos tudományos és személyes viszályokhoz ld. E. Roudinesco 1986: *Histoire de la psychanalyse en France. La bataille de cent ans*, vol. 2. Paris: Seuil. 568–573; 1993: *Jacques Lacan, Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*. Paris: Fayard. 531–549.

¹⁹ J. Lacan 1975: „Peut-être à Vincennes”. *Ornicar*. 1: 3–5; J. Lacan 1980: „Monsieur A.”. *Ornicar?* 20/21: 1980; ehhez a kérdéshez ld. Alain Badiou 1991: „Lacan et Platon: le mathème est-il une idée?” *Lacan avec les philosophes*. Paris: Éditions Albin Michel. 135–154; Jean-Claude Milner 1991: „Lacan et la science moderne”. *Lacan avec les philosophes*. Albin Michel. 335–351; Jean-Claude Milner 1995: *L'Œuvre claire*. Paris: Seuil. 146–158.

Saussure nyelvészete, Lévi-Strauss strukturalizmusa, Jakobson elméleti munkái, Heidegger filozófiája és nyelvhasználata egy ilyen terv megvalósíthatóságának ígéretével kecsegtette Lacant az ötvenes években,²⁰ amelybe korábbi munkáit — paranoia, tükröstádium, család²¹ — is beilleszthette. A Római beszédben — „Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse, Rapport du congrès de Rome tenu a L'istituto di Psicologia della Università di Roma les 26 et 27 septembre 1953”²² — már megfigyelhető a Lacan-gondolkodás architektúrája és arzenálja, amely a „Le séminaire sur »La Lettre volée« “(1956)²³ szövegében a jelölőlánc elméletével strukturáltabbá, a „L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud” (1957)²⁴ előadásában a jelölő és a szubjektum kérdésének elemzésével reprezentatívabbá, a „La signification du phallus”, („Die Bedeutung des Phallus”)(1958)²⁵ előadás phallosz-elméletével fundamentálisabbá, a „Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien”(1960)²⁶ vágyértelmezésével dinamikusabbá, a „La science et la vérité” (1966) szubjektum- és igazságértelmezésével tudományosabbá válik. Az *Écrits*-ben, (1966) ahol először jelennek meg együtt ezek az írások, több más és nem kevésbé fontos szöveg mellett, legalább három folyamat zajlik: a Freudhoz való visszatérés jegyében a Freud-szövegek reconceptualizálása; saját előadásaihoz és szövegeihez való visszatéréssel a Lacan-szövegek rekontextualizálása; és ezzel párhuzamosan a Lacan-univerzum színrevitele. A freudi foratókönyv mindvégig érvényben marad ugyan, de a rendezői elképzelés egyre jobban rányomja bélyegét, és az „eredeti” szöveg mindinkább egy másik szín, a Lacan-diskurzus színterének anagrammájává válik. A Lacan-diskurzus stílusa eltér Freud diskurzusától, s különbözik a karteziánus *cogitón* edzett filozófia nyelvezetétől is. A diskurzusváltakoztatások mellett, egy „latens” folyamat is követhető

²⁰ A nyelvészethez, a filozófiához való viszony változik Lacan életművén belül. Az ötvenes évektől a hetvenes évekig intenzíven alakítja Lacan diskurzusát, a hetvenes években a mathémák, és a négy diskurzus-típus megkülönböztetését követően — a mester diskurzusa, a hisztérikus diskurzusa, az egyetem diskurzusa, az analitikus diskurzusa — a Lacan-diskurzus megjelenésével veszítenek jelentőségükből. Ehhez a kérdéshez ld. J. Lacan 1975: *Le Séminaire, livre XX. Encore, 1972–1973*. Paris: Seuil. 19–27; J. Lacan 1974: *Télévision*. Paris: Seuil. 15–23; a korszakolás kérdéséhez pedig ld. Jean-Claude Milner 1995: *L'Oeuvre claire*. Paris: Seuil. 58–61, 120–124.

²¹ J. Lacan 1975: *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité suivi de Premiers écrits sur la paranoïa*. Paris: Seuil. „A tükröstádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra, A 16. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson, Zürichben, 1949. július 17-én tartott előadás”, *Thalassa*, 1993/2, 5–11. Lacan említést tesz arról, hogy a tükröstádium fogalmát 1936-ban vezette be, de az „eredeti” szöveg kiadatlan maradt. A tükröstádium történetéhez ld. E. Roudinesco 1986: *Histoire de la psychanalyse en France. La bataille de cent ans, vol. 2*. Paris: Seuil. 143–149; Jacques Lacan 1993: *Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*. Paris: Fayard. 151–165; „La famille”. *Encyclopédie française*. Paris: Larousse, 1938, tome 8. 40. 3–16 és 42. 1–8. valamint *Les Complexes familiaux dans la formation de l'individu*. Navarin, 1984.

²² J. Lacan 1966: *Écrits*. Paris: Seuil. 237–322.

²³ J. Lacan 1966: *Écrits*. Paris: Seuil. 11–61.

²⁴ J. Lacan 1966: *Écrits*. Paris: Seuil. 493–528.

²⁵ J. Lacan 1966: *Écrits*. Paris: Seuil. 685–695.

²⁶ J. Lacan 1966: *Écrits*. Paris: Seuil. 793–827.

Lacan szövegeiben, az orális stádiumról, a script-orális stádiumra, a *stécriture*-fázisáról²⁷ a *s'écriture*-fázisára történő eltolódásban, amelyet némileg elfed Lacan „nyilvánvaló” diskurzusakarása.

Ebben a színben is Freud felfedezése, a tudattalan játssza a főszerepet. A kulcsfigura viszont a jelölő, amely eddig is aktívan részt vett Lacan gondolatvilágának alakításában, ám a „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud” című szövegében elméleti megalapozást nyer, mégpedig Saussure jelölő és jelölt, Jakobson metafora és metonímia, Kojève a karteziánus *je pense* és a hegeliánus *je désire*, Heidegger a lét és létező közötti megkülönböztetése nyomán, Freud betűjének instanciájaként a Lacan-diskurzusbán.

A szöveg legelső mozzanataitól kezdve nyilvánvaló, hogy Lacan az analitikus és a filozófiai diskurzus alakításában egyaránt érdekelt. A szöveg címének komponáltsága, a Leonardo da Vincitől vett mottó, a Freud és a bölcsészet iránti tisztelet jelei. Diskurzusának a betű és az írás közé helyezése, a textuális „kiválósággal” rendelkező írással szembeni fenntartásai, a nyelv előnyben részesítése, egy beszélgetés kerülő útjának vállalása, a saját és a hallgatósága érdeklődési területének „összejátszásaként” az irodalmi jelleg kiemelése, a „*l’universitas litterarum*” Freud tanításának ideális helyeként történő megidézése, a címzett és a célzott közötti különbségből adódó „többlet” hangsúlyozása, az analitikus és a filozófiai diskurzus akkori állapotával szemben megütött kritikus hangnem nagyon jól mutatja az analitikus és a filozófiai diskurzus közötti viszony bonyolultságát, ezek „rafinált” „megozslásait” és megkettőződéseit”, finomságait és éleit Lacan esetében. Egyértelmű, hogy Lacan célja ez alkalommal az, hogy egy nem analitikus közönségnek mutassa be Freud tanítása és saját elmélete leglényesebb mozzanatait, egy olyan pillanatban adva meg nekik az analitikus és az „ontológiai méltóságot”, amikor az analitikus közösség az autentikusság, az „autonóm én”, a „totális személyiség” nevében mint „intellektualizálást” hagyja figyelmen kívül ezeket a szempontokat,²⁸ a domináns filozófiai gondolkodás pedig az öntudatos szubjektum öntudatos és felelősségteljes aktusaként szabadságának tudatában és teljes jóhiszeműséggel — *bonne foi* —, Freud tudattalanját túlságosan „biologikusnak” és „mechanikusnak” minősítve rosszhiszeműséggel — *mauvaise foi* — helyettesíti, egy egzisztenciális pszichoanalízis körvonalait vetítve előre.²⁹ Ebben a pillanatban Lacan a nyelvészetben, mint a „tudás forradalmának” hordozójában látja Freud gondolkodásának tudományos alapokon történő újraértelmezésének lehetőségét és a filozófiai gondolkodás „zsákutcáiból” kivezető utat.

²⁷ A *stécriture* értelmezéséhez, az *Écrits* és a *Séminaires* közötti különbségekhez, ld. Lacan 1973: „Postface”. *Le Séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse 1964*. Paris: Seuil. 251–254; E. Roudinesco 1986: *Histoire de la psychanalyse en France. La bataille de cent ans, vol. 2*. Paris: Seuil. 568–573; 1993: *Jacques Lacan, Esquisse d’une vie, histoire d’un système de pensée*. Paris: Fayard. 531–549.

²⁸ A kortárs pszichoanalitikus diskurzus értelmezéséhez ld. J. Lacan 1966: „Situation de la psychanalyse et formation du psychanalyste en 1956”. *Écrits*. Paris: Seuil. 459–491.

²⁹ Lacan és Sartre „viszonyának” értelmezéséhez ld. E. Roudinesco 1993: *Jacques Lacan, Esquisse d’une vie, histoire d’un système de pensée*. Paris: Fayard. 239, 433–452.

Lacannak legalább három tévhitet kellett eloszlatnia ahhoz, hogy saját nézeteit az adott helyzetben megfogalmazhassa: azt, hogy a tudattalan az ösztönök helye, hogy a nyelv a beszélő szubjektum pszichoszomatikus funkciója és hogy a jelölő a jelöltet reprezentálja. Ezzel szemben Lacan azt hangsúlyozta, hogy „a tudattalan úgy strukturált, mint egy nyelv”, a nyelv a maga struktúrájával megelőzi a — beszélő, gondolkodó — szubjektumot, melynek „helye már születésétől fogva beleíródik, még ha csak a tulajdonnév által is” (*Écrits*, 495), a jelölő funkciója pedig nem fogható fel úgy, mint ami egyszerűen a jelöltet reprezentálja. Ennek kimutatására Lacan Saussure nyelvelméletét, a jelölő és jelölt közötti megkülönböztetését használja fel, meglehetősen „eredeti módon”: a Saussure-rel szembeni tiszteletadás jeleként, egy önlegitimizált gesztussal Saussure-nek tulajdonítja azt az algoritmust, amely valójában a Saussure neve alatt cirkuláló „séma” átírásából áll. Lacan algoritmus a következő: „S/s, ami így olvasandó: jelölő a jelölt fölött, ahol a fölött annak a választóvonalnak felel meg, ami a két szakaszt elválasztja” (*Écrits*, 497), és „ami ellenáll a szignifikációnak” (*Écrits*, 497). Az eddigi sémákkal szemben új elem ebben az algoritmusban, ami matematikai értelemben aligha nevezhető algoritmusnak, hogy Lacan megfordítja a jelölő és jelölt közötti viszonyt, betűket használ jelzésükre, a választóvonalat pedig két „szakasz” közé helyezi, és következetesen hangsúlyozza ennek a szignifikációval szembeni ellenállását. Minden jel szerint Lacan a tiszteletadásban lerótnak véli Saussure-rel szembeni kötelezettségeit, és egyszerűen saját elképzelései szerint működteti az algoritmust, ami nem jelenti azt, hogy betűről betűre félreértette volna Saussure-t, hiszen Lacan tisztában volt a Saussure szövegek hitelességének kérdésével.³⁰ Saussure jelölőjének fedőneve alatt Lacan itt a maga jelölőjét vezeti be, amely szorosabban kapcsolódik az analitikus tapasztalathoz mint a nyelvészeti diskurzushoz.³¹ Lacannak szüksége volt a nyelvészet diskurzusára ahhoz, hogy ezt a kérdést az analitikus és a nem analitikus diskurzus számára hozzáférhetővé tegye. Ez a tiszteletadással egybekötött, nem eltulajdonító, hanem nekitulajdonító és ezt követően az elméletek, kifejezések szabad és saját céljaira felhasználó gesztus Lacan esetében visszatérő jelenség. Éppen ez a visszatérés az, ami figyelmet érdemel nem elsősorban a pszichoanalízis, hanem a Lacan-diskurzus és a szöveganalízis szempontjából.

A jelölő és a jelölt közötti „primordiális megkülönböztetés”, „a szignifikációnak ellenálló választóvonal” teszi lehetővé Lacan számára a jelölő „fundamentális szerepének”,³² a jelölt genezisében játszott funkciójának „egzakt” tanulmányozását. A válasz-

³⁰ Saussure és Lacan jelölője közötti párhuzamok és különbségek kérdéséhez ld. S. M. Weber 1978: *Rückkehr zu Freud, Jacques Lacans Ent-stellung der Psychoanalyse*. Frankfurt/M–Berlin–Wien: Ullstein. 37–66, aki Lacannál egy „implicit” kritika működését véli felismerni; a Saussure kritikai kiadás és Lacan jelölőjének összehasonlításához pedig ld. Michel Arrivé 1990: „Signifiant Saussurien et signifiant Lacanien: Continuité ou détournement?”. *Présence de Saussure*. Genève: Droz. 247–262; Jean Allouch 1987: „Un sexe ou l’autre”. *Littoral*. 23–24. sz., október. 3–24.

³¹ Ugyanezeknek a kérdéseknek analitikus szempontból történő megvilágításához ld. J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil.

³² J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil. 135.

tóvonal ellenállásának hangsúlyozása, szemben a Saussure által megengedett, illetve feltételezett korrelációval, nemcsak Saussure-kritikaként, hanem a nyugati filozófiai gondolkodással szembeni kritikaként is értelmezendő. Ez a „primordiális megkülönböztetés” Lacan szerint, megelőzi magáról a jel önkényességével, a dolog és a nyelv bi-univokális korrespondenciájával, az objektum és a szubjektum viszonyával kapcsolatos vitákat, amelyek a nyugati gondolkodás zsákutcáihoz vezettek, akár a korrespondencia-elv, akár a nominalizmus, akár a logikai pozitivismus esetében. E zsákutcák mögött a nyelv reprezentációként való fölfogása rejlik, amelynek megfelelően a jelölőt mindig a jelölt reprezentációjának tekintették. Artikulációként értelmezve a nyelvet Saussure megteremtette annak lehetőségét, hogy ezt a kérdést másként közelítsük meg, ám a jelölő és jelölt, de még inkább a „két áramlat” (flux)³³ egymáshoz való viszonyában feltételezett „korrelációval”, „korrespondenciával” Lacan szerint maradt a reprezentacionalizmus veszélye is. A jelölő jelöltet reprezentáló funkciója helyett Lacan a jelölő algoritmikus funkcióját hangsúlyozza, ahol a jelölő nincs kiszolgáltatva a szignifikációnak, annak ellenére, hogy ez utóbbit aligha lehet másként felfogni, „mint az egyik szignifikációnak a másikkra való utalását” (*Écrits*, 498).

Lacan mégsem tudja teljesen megkerülni a jelölő és jelölt közötti viszony kérdését. Kénytelen megengedni némi „viszonyt” a jelölő és a jelölt között, amit a jelölőnek a jelöltbe való belépéseként illetve még szemléletesebben a jelölőnek a jelöltre való „lecsapódásaként” értelmez, ami maga után vonja a jelölő materialitásának és a jelölőnek a valóságban való helyét érintő kérdéseket is. Lacan ennek illusztrálására egy több szempontból is elgondolkodtató példát hoz, két egyforma ajtót, amelyeket csak a följük helyezett férfi–nő felirat, vagy férfit és nőt idéző ábra különböztet meg, mindezt a Saussurenek tulajdonított, de a legutolsó betűig lacani sémába helyettesítve. A férfi–nő felirat, a porcelánjelzések az ajtó fölött, a sínen beguruló vonat, a vonatban ülő gyermekek története, a sín, mint a jelölő és jelölt közötti választóvonal példája, a gyermekek nemi különbözősége, ennek a különbségnek az ajtók jeleihez való viszonyban történő „lecsapódása”, nemcsak a jelölő „furcsa” materialitását, hanem egy „furcsán” összekapcsolódó hálózatot mutat, amelyre nem kínál kielégítő magyarázatot ez a szöveg, pusztán jelzi azokat a kérdéseket — így a jelölő és a szubjektum, a jelölő és a nemi különbség, a jelölő és a jel közötti viszony —, melyeket Lacan későbbi szövegeiben fejt ki, és amelyek alapján egyértelműbbé válik Lacan jelölőjének Saussure jelölőjéhez képesti elmozdulása.³⁴

³³ A gondolat és a hang „két alakatlan tömege” helyett a jelölt és jelölő áramlatára tereli Lacan a figyelmet, amelyek viszonya „mindig folyékony (fluid), mindig felbomlásra kész”. Ehhez a kérdéshez ld. J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil. 297, de különösen 135–136; 293–306.

³⁴ Ezekhez a kérdésekhez ld. „La question hystérique (II): ‘Qu’est-ce qu’une femme?’”, „Le signifiant, comme tel, ne signifie rien”, „Des signifiants primordiaux et du manque d’un”, In: J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil, 195–205, 207–220, 221–231; J. Lacan 1966: „Subversion du sujet et dialectique du désir dans l’inconscient freudien”. *Écrits*. Paris: Seuil. 819; J. Lacan 1966: „Position de l’inconscient”, *Écrits*. Paris: Seuil. 835; értelmezésükhöz pedig ld. Jean Allouch 1987: „Un sexe ou l’autre, Sur la ségrégation urinaire”, *Littoral*. 23–24. sz., október. 3–24.

Ez alkalommal azonban Lacan ismét az algoritmussal próbálja megoldani ezeket a csomókat. Az algoritmus, amelynek önmagában nincs jelentése, úgy értelmezendő, mint a „jelölő tiszta funkciója, amely a jelölőnek csak erre az átvitelre vonatkozó struktúráját tudja megmutatni” (*Écrits*, 501). Azaz nincs más funkciója, mint a jelölő struktúrájának artikulálása. *Les Psychoses* című szeminárium-sorozatában, ahol ugyanezeket a kérdéseket érinti analitikus szempontból, még egyértelműbbé teszi Lacan a jelölő és a nyelv viszonyát, kijelentvén, hogy az, ami a nyelvet jellemzi, az „magának a jelölőnek a rendszere mint olyan”.³⁵ Ennek értelmében a jelölő egységek, akár a nyelvi rendszer esetében, kettős feltételnek alávetettek, amely egyrészt a differenciális elemekre bontottságot, másrészt ezeknek zárt rendszerre való összeállítását irányító törvényeket feltételez. A jelölő esetében a betű mint „a jelölő lényegileg lokalizált struktúrája” (*Écrits*, 501) jelenti a differenciális elemet. A nyelvi struktúra létrejöttét meghatározó második feltételnek megfelelően pedig a Lacan által már korábban bevezetett jelölőlánc alkotja a zárt rendszert, ami egy lánc analógiájaként az egymásba kapcsolódó szemek mintájára jön létre, amelyek az egyik láncot a másikhoz láncolják (Vö. *Écrits*, 502). A jelölő ezáltal a betűben „materiális hordozóra” talál, a jelölőlánc mozgásában pedig egy struktúrára, amelyben és amely által kifejtheti hatását.

E struktúra működésének leírása során Lacan egyrészt Jakobson, másrészt pedig Freud „betűjére” támaszkodik. A nyelv két aspektusának jakobsoni elemzése,³⁶ a szintagma és paradigma, a kombináció és a szelekció, a metafora és a metonímia közötti megkülönböztetés alapján magyarázza Lacan a jelölőlánc működését, ez alkalommal is a tiszteletadás jeleként meglehetősen szabadon használva fel az „eredetit”.³⁷ A „jelölőlánc az — hangsúlyozza Lacan —, ahol a jelentés *inszisztál* [*insist*] de a jelölőlánc egyetlen eleme sem *áll* [*consist*] abban a szignifikációban, amelyre minden pillanatban kész.” (*Écrits*, 502). A betűnek mint a jelölő effektusának a pszichózisban játszott szerepe,³⁸ valamint az időközben, mármint a szöveg első (1957) és második (1966) változata között kiadott Saussure-anagrammák (1964) alapján Lacan nyomatékosítja, hogy a jelölőlánc struktúrája annak lehetőségét fedi föl, „hogyan valami *teljesen más* dolog jelölésére használhatom, mint amit ő maga mond” (*Écrits*, 505). Ennek „a tisztán jelölő” funkciónak van egy neve, és ez a név Lacan szerint a metonímia (Vö. *Écrits*, 505). A jelölők egy hatékony mezőt hoznak létre, amelyben a jelentés létrejöhet. Ennek egyik változata a metonímia, másik változata a metafora. A metonímia, amelyet Lacan a rész–egész viszonyként értelmez, egy „szóról szóra” kapcsolatot feltételez, azaz egy jelölő–jelölő kapcsolatot a jelölőláncban. A metafora ezzel szemben a „szót szóért” elv alapján a jelölők helycseréjét feltételezi. A metafora szürrealista fel-

³⁵ J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil. 135.

³⁶ Roman Jakobson–Morris Halle 1980: „Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbance”. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton.

³⁷ Lacan „implicit” Jakobson kritikájához, és Weber „implicit” Lacan kritikájához ld. S. M. Weber 1978: *Rückkehr zu Freud, Jacques Lacans Ent-stellung der Psychoanalyse*. Frankfurt/M–Berlin–Wien: Ullstein. 37–66.

³⁸ J. Lacan 1981: *Le Séminaire, livre III. Les Psychoses (1955–1956)*. Paris: Seuil. 293–306.

fogásával ellentétben, mely két egyenértékű jelölő összekapcsolódását látja a metaforában, ahol a jelölt képek minél nagyobb össze-nem-illőség-elve a metafora létrejöttének feltétele, Lacan szerint „a metafora kreatív szikrája nem két megjelenített kép az az két egyenlő mértékben aktualizált jelölő között pattan ki, hanem két olyan jelölő között, amelyek közül az egyik helyettesíti a másikat, elfoglalva helyét a jelölőláncon, míg az elfedett jelölő a lánc maradékához (metonimikusan) kapcsolódva marad jelen” (Écrits, 507). A metafora ebben az értelmezésben kettősen láncolódik a jelölőlánchoz. Egyrészt azért, hogy egyik jelölő helyet cserél a másikkal, de ez a másik metonimikusan mégis hozzákapcsolódik a láncolathoz. A metafora esetében egyszerre jön létre egy metonimikus és egy metaforikus kapcsolat. A két jelölő nem egyformán aktív, de mindkettő egyformán jelen van a jelölőláncon és egymást elfedve hozza létre a jelölőlánc mozgásaként a jelentést.

A Lacan által hozott példák magyarázata még inkább nyilvánvalóvá teszi, hogy számára a metafora és a metonímia kérdése inkább a tudattalan freudi értelmezéséhez, mint a retorika trópuselméletéhez kapcsolódik. Ez a metonimikus elv kapcsolja össze Lacan értelmezésében a metaforát az apaság kérdésével és Freud viccértelmezésével is, ahol nemcsak annak a jelenségnek vagyunk tanúi, ahogy a metafora „pontosan arra a pontra helyezkedik rá, ahol a jelentés a nem-jelentésben létrejön”, hanem annak is, ahogy ez a metaforikus jelentés valami másra utal, „nincs más patrónusa, mint a vicc jelölője” és ahol kiderül, hogy „a jelölő tréfájában az ember saját sorsát hívja ki” (Vö. Écrits, 508). Mit talál az ember a metonímiában — teszi fel a kérdést Lacan —, „ha ennek többnek kell lennie, mint egyszerűen a társadalmi cenzúra útjában álló akadályok megkerülésének képessége? Ez a forma, mely a maga mezejét adja az igazságnak a maga elnyomásában, nem juttat-e kifejezésre, valamely saját prezentációja számára inherens szolgásgot?” (Écrits, 508) A szolgásg kérdés, amely Lacan ebben a szövegben a szubjektum és a nyelv, még inkább a diskurzus és a szubjektum viszonyában foglalkoztatta, és amely a szövegen túlmenően Kojève Hegel-értelmezésének Lacan szövegére való „lecsapódása”, ez alkalommal a trópusok szintjére tevődik át, és maga után vonja a *je pense* és a *je désire* kérdését, a szubjektum és az igazság kérdését, a vágy szerepét és struktúráját, a betű szerepét ebben a folyamatban, Leo Strauss betűjét, amelyet, az írás és az elnyomás közötti összefüggésben vizsgál, Freud betűjét, amelyet híven követ Lacan és Szent Pál „betűjét”, mely arra figyelmeztet, hogy „a betű ö, a lélek pedig éltet” (2Kor 3.6). Lacan azt a kérdést teszi fel, anélkül, hogy szem elől tévesztené ezt a figyelmeztetést, hogy vajon miként éltetne a lélek a betű nélkül, továbbá azt hangsúlyozza, hogy „a lélek minden nagyratörése” ellenére a betű az, amelyik az emberben az igazság hatásait létrehozta. Ez az az igazság, amely Freud felfedezéséhez, a tudattalan kérdéséhez vezet vissza újra meg újra Lacan, ahol a „tudattalan nem a primordiális, nem az ösztönszerű és elementáris, csak a jelölő elemeit ismeri” (Écrits, 522). A kortárs pszichoanalitikus Freud-értelmezésekkel szemben, amelyek félreismerik a jelölőnek ezt a kitüntetett szerepét Freudnál, Lacan éppen a jelölőre való hivatkozással tér vissza Freud „betűjéhez”, ahol egy „abszolút koherenciát” vél felismerni Freud technikája és felfedezése között, és ennek tudatában próbálja meg ezeket a megfelelő rangra emelni.

A szöveg első részében Lacan utalt arra, hogy a betű ebben az esetben egyszerűen „betű szerint értendő”, azaz a „betű azt a materiális hordozót” jelenti, „amelyet a konkrét diskurzus a nyelvtől kölcsönöz” (*Écrits*, 495). Ennek a materiális hordozónak a szerepe és jelentősége Freud *Álomfejtése* alapján válik nyilvánvalóvá, amelyet Lacan nyomtatékosan *signifiance du rêve*-ként fordít. Az álom Freud szerint olyan, mint egy képrejtvény, ami Lacan betű szerinti értelmezésében azt jelenti, hogy „betűsítő struktúrája [*structure littérante*] van (más szóval fonematikus)” (*Écrits*, 510). Ám tévednénk, figyelmeztet Freud és nyomában Lacan, ha „e jeleket jelvonatkozásuk helyett képértékük szerint akarnók olvasni” (*Álomfejtés*, 199).³⁹ A képérték helyett a jelölő értékre kerül a hangsúly, amelyet a hieroglifák és a kínai írás segítségével próbál még szemléletesebbé tenni. A hieroglifák esetében az álomtartalom elemei közötti viszonyt akarja példázni a *determinatívummal*, „mely nem kimondásra, hanem egy másik jel magyarázatára szolgál” (*Álomfejtés*, 228), a kínai írást pedig az álomszimbólumok sajátosságainak kimutatására, amely az álommunka komplex voltát hivatott jelezni, lévén ezek „gyakran több- és sokértelműek, úgyhogy — akár a kínai írásban — csak az összefüggés teszi lehetővé az éppen helyes elemzést” (*Álomfejtés*, 249). Freud és Lacan esetében is egyértelmű, hogy a betű és az írás éppen betűszerintiségében több és más, mint amit e szavak mindennapi használatukban jelentenek, hogy ebben a valami másra utalásban rejlik sajátosság értékük, de míg Freud ezt mindig az írás felől értelmezi, Lacannál egy eltolódás figyelhető meg a betű irányába, ahol ez utóbbi strukturálisan egyre jobban hozzáláncolódik az alfabetikus, fonetikus íráshoz és ennek metonímiájaként kezd működni.

Lacan miközben Freud kifejezéseit — torzítás, sűrítés, eltolás — nemcsak franciára, hanem saját nyelvhasználatára is átfordítja,⁴⁰ miközben figyelemmel adózik a freudi „ábrázolhatóság feltételeinek” és „eszközeinek”, annak a különbségnek, ami az álommunkabeli sűrítés, eltolás és a diskurzusban megjelenő homológ funkcióik között a „jelölő matéria” szintjén kimutatható, saját jelenetét rendezi. A freudi „írárendszer” alapozva, annak minden belső és külső felismert és fel nem ismert korlátja ellenére olyan ökonomikus rendszert hoz létre, amely a „jelölő törvényeinek engedelmessé” készen áll az algoritmizálásra.

Az algoritmussal a tudattalan törvényeit és topikáját próbálja meghatározni, mintegy az eddigiek összegzéseképpen. Az *S/s* algoritmust „a jelölő jelölt fölötti incidenciája alapján” (*Écrits*, 515) transzformációként jeleníti meg: $f(S)I/s$. Ebben a formalizálásban Lacan a horizontális jelölőlánc és a jelölt elemek ebbe nyíló vertikális, együttes jelenlétét akarja hangsúlyozni, amelyek hatásait a metonímia és a metafora fundamentális struktúráiban mutatta ki. A metonimikus struktúrát ennek függvényében a

³⁹ S. Freud 1993: *Álomfejtés*. Budapest: Helikon. Ford. Hollós István. 199. Az utalások a továbbiakban a szövegben találhatóak.

⁴⁰ Lacan átfordításának megfelelően: az *Entstellung* (*transposition*, torzítás) „a jelölt jelölő alatti elcsúszása” (*Écrits*, 511), amely mindig működésben van a diskurzusban. „A jelölő jelölt fölötti incidenciája” (*Écrits*, 511), két változatban jelenik meg: a *Verdichtung* (*condensation*, sűrítés) a metafora területe, a *Verschiebung* (*déplacement*, eltolás) a metonimiáé.

következőképpen formalizálja: $f(S...S') - (-)s$, ami ekként olvasandó: „a jelölő és jelölt közötti kapcsolat az, ami megengedi a kihagyást, mely által a jelölő a tárgyviszonyba beiktatja a lét hiányát, a szignifikáció utaló értékét használva fel arra, hogy az őt fenntartó hiányt célzó vággyal felruházza. A () közé helyezett – jel a választóvonal fennmaradását fejezi ki, amely az első algoritmusban azt a redukálhatatlanságot jelzi, ahol a jelölő és jelölt viszonyában a szignifikációnak való ellenállás létrejön” (Écrits, 515). A metaforikus struktúra, $f(S'/S) - (+)s$, azt jelzi, „hogy a jelölő–jelölt helyettesítésében jön létre a szignifikáció hatása, amely a költészet vagy a teremtés, más szóval a szóban forgó szignifikáció eljövetele. A () közé helyezett + jel itt a választóvonal átlépését jelöli, és ennek az átlépésnek a szignifikáció létrejöttében játszott konstituáló értékét” (Écrits, 515). Az S' , a jelölő hatás, a „signifiance”, lappangó a metonímiában és nyilvánvaló a metaforában. A választóvonal átlépése a jelölő jelöltbe való átlépésének mozzanatát feltételezi, amely a szubjektum helyének, szerepének és funkciójának kérdését vonja ismét maga után.

Lacan itt a „*cogito ergo sum, ubi cogito, ibi sum*” „bizonyosságának” megkérdőjelezéséből indul ki, különböztetve már e szövege elején a beszélő szubjektum és a nyelv szubjektuma között. Ez alkalommal azonban a szubjektum topológiája a kérdés, amely explicit formájában feltéve így hangzik: „a jelölő szubjektumként elfoglalt hely, a jelölt szubjektumként elfoglalt helyhez képest, koncentrikus vagy excentrikus?” (Écrits, 516–517) A kérdés indokoltságát nemcsak a filozófiai diskurzus kognitívélvűsége vagy annak nem kevésbé kognitívélvű kritikái, a transzcendentális szubjektum extrém megtisztítására tett kísérletek motiválják, hanem az a szerep, amelyet Freud a gondolkodás számára tudattalan működő elemeiként kijelöl, amelyekben Lacan a jelölő mechanizmusait véli felfedezni (Vö. Écrits, 517). Az analitikus tapasztalat fölforgatja azt a biztonságot, amelyet a *cogito* a maga kételkedésének tudatosításával és uralásával vél megalapozni. Lacan e tapasztalat elemzése alapján — számításba véve a metonímia és a metafora jelölő játékát is — arra a következtetésre jut, hogy „nem vagyok ott, ahol gondolataimnak játékszere vagyok; arra gondolok, ami vagyok, ott, ahol nem gondolom, hogy gondolkodom” (Écrits, 517).

Ez a „kétarcú misztérium” teszi, hangsúlyozza Lacan, hogy az igazság csak „az alibi dimenziójában” jelenik meg, hogy a teremtésbeli „realizmus” a metonímia „erénye”, hogy a jelentés csak a metafora kettős kapcsolódása révén válik hozzáférhetővé, amennyiben rendelkezünk az egyetlen kulccsal, ami a következő: „a saussure-i algoritmus S -e és s -e nem egy és ugyanazon síkban van, és tévednénk, ha azt hinnénk, hogy közös tengelyük mentén helyezkedhetünk el, ami sehol sincs” (Écrits, 518).

Ezen a ponton diskurzust vált Lacan, az S/s algoritmus által diktált nyelvezetről a pszichoanalízis nyelvezetére, majd a szöveg harmadik részében a filozófia nyelvére, de az algoritmus a tudattalan topológiájának, a szubjektum helyének, szerepének, struktúrájának kérdésén túl a Lacan-szöveg logikai struktúrájára is fényt derít. Van egy závaró elem ebben a struktúrában, ami az algoritmus működése nyomán válik nyilvánvalóvá, ami nem a jelölő és jelölt szubjektuma, a metonímia és a metafora közötti megkülönböztetés, nem az „alibi jelleget”, nem a „sehol sincs”, amelyet Lacan a szöveg további részében az analitikus tapasztalat alapján megvilágít — ahol a metafora szimp-

tómaként és a metonímia a vágy trópusaként jelenik meg, ahol Lacan különbséget tesz a *je pense* és a *je désire*, a filozófia cogitója és a pszichoanalízis tudattalanja, a filozófia szubjektuma és a pszichoanalízis alanya között, a *je* és a *moi* között, az alanyon belüli kettős *Spaltung* között, a másik és a Másik között, a lét által a szubjektumnak feltett kérdés, és a szubjektum kérdése között —, hanem az „egyetlen kulcs”, amely a Lacan szövegek „kétarcú misztériumához” vezet, ahhoz a kettős mozgáshoz, ami a Lacan-szövegek logikai és érvelési struktúráját jellemzi. Egyrészt megfigyelhető a szövegekben egy destruktúráló potenciál, ami a különböztetésekben nyilvánul meg, másrészt viszont működik a szövegekben egy restruktúráló erő, amely lehatárolja az előbbi működési területét, mégpedig úgy, hogy elsőbbséget ad, és dominanciát biztosít az egyik elemnek, és ez az elem minden esetben a jelölő, amely itt a betűn, az algoritmuson keresztül fejt ki hatását, Lacan betűjén keresztül, Lacan algoritmussal ritmizált szövegében.

De éppen ez a betű az, amely már ekkor kikezdi a jelölőt, pontosan azáltal, hogy nem azonos vele, hiszen csak effektusa, nincs meg nélküle, hiszen hordozója, nem egy vele, és csak vele lehetne egy, ha egy volna. Éppen ez az algoritmus az, ami kikezdi a diskurzust, pontosan azáltal, ahogy a megoldatlan vagy megoldhatatlan kérdéseknél közbelép, ritmust diktál, irányt szab, léptékét egy másikkhoz igazítja, ezt uralni akarja. Jelölő szenvedélyről, diskurzus akarásról, egy diskurzussal való azonosulás, *eggyé válás* vágyáról tanúskodnak ezek a váltások, amelyek nemcsak a diskurzus tárgyát, hanem magát a diskurzust is érintik, nemcsak Lacan jelölőjét, hanem a Lacan-jelölőt is.

Ugyanerre a szövegre és ugyanezekre a kérdésekre visszatérve az *Encore*⁴¹-ban, *a betű és a jelölő kérdése pontosan az egy kérdéseként tevődik fel, az egyes számú jelölő és a jelölő egy kérdéseként*. A „L’instance de la lettre dans l’inconscient ou la raison depuis Freud” (1957) című előadástól az *Encore*-ig (1972–73) hosszú utat tett meg Lacan a jelölő nevében, Lévi-Strauss mythémáitól a Wittgensteinnel szembeni „ellenlépésként” bevezetett mathémáig, a freudi csomópontoktól a „borromesi” csomóig, a hérakleitoszi *egytől*, a freudi *Unbewußt* különös *un/eggyén*, a matematika-logika *eggyén* át a lacani *egyig*, de itt teszi meg a lépést Saussure és Jakobson nyelvészetétől a lacani *linguisterie*-ig, a freudi betű instanciájától a betűírásig, a nyelvtől az „anyelvig” [*lalangue*], a nyelv akarásától a nyelv élvezetéig, a betű uralásától az írás öröméig, amely megnyitja Lacan diskurzusát pontosan abban a pillanatban, és azon a helyen, amikor és ahol a Lacan-rendszer a maga tehetetlenségi erejénél fogva éppen önmagába záródna, a jelölő logikáját követve „összefércelődne”, önnön nem létező tengelye körül forogna, két külön nyelvre szakadna, és olvashatóvá válik a „két nyelv” között, mint a másik diskurzusa, a másiké, aki nem csak beszél, *es spricht, ça parle* egyszerre több nyelven is, hanem *íródik* — „abbahagyja a nem íródást”, „nem hagyja abba a nem íródást”, „nem hagyja abba az íródást” (Vö. *Encore*, 131–133) — mégpedig a maga szimptomatikus különösségében „*sinthome*”-ként, „*être-ange*”-ként...

⁴¹ J. Lacan 1975: *Le Séminaire, livre XX. Encore, 1972–1973*. Paris: Seuil. 19–48, 61–72.

Derrida, amint szöveg szerint olvassa Freudot — a filozófiai tapasztalat, az analitikus perspektíva

Derrida „ambíciója” az *Institut de psychanalyse* meghívására 1966 márciusában tartott előadásán az volt, hogy a korábbi esszéiben bevezetett szempontok alapján vitát indítson az analitikus közösségen belül, és rámutasson arra, hogy Freud esetében a leginkább meggondolkodtató elem nem egy „bizonyos nyelvészet” fogalmai szerint értendő nyelv, hanem egy „grammatológia” lehetetlensége felől értendő írás, amely legalábbis Platón óta „kísértette” a filozófiai gondolkodást.

Derrida az előadásnak csak egy részét publikálta „Freud et la scène de l’écriture” (Freud és az írás színtere)⁴² címen, de a keretszövegben jelzi azokat a kérdéseket is, amelyeket az előadás első — jelenlét, ősnym, differencia — és utolsó részében — ősrítés, szubjektum, nyom stb. — érintett, és amelyeket filozófiai perspektívából az ezzel párhuzamosan írt szövegeiben részletesebben kifejtett, mindvégig megkülönböztetett figyelemmel Freud írásai iránt.⁴³

Távol attól, hogy a „filozófia pszichoanalízisét” művelje, Derrida a filozófiai gondolkodás történetében az írás „sikertelen elfojtására” tett kísérleteket, az elfojtott „szimptomatikus” visszatérését követi. Ebben a folyamatban lehetőséget lát arra, hogy az analitikus és a filozófiai diskurzus közötti „cinkosságot” felismerve mindkettő paradoxonait felszínre hozza. Nem „véletlen”, hangsúlyozza Derrida, hogy Freud legelső írásaitól kezdve, nem a beszélt nyelv, a fonetikus írás területéről „kölcsonzi” metaforikus modelljeit, hanem a *gráfiához* folyamodik, amely nem rendelhető alá, nem értelmezhető, a „teljes és élő beszéd”, a jelenlét által uralt nyelvfelfogás alapján. Derrida számára ez a lépés azt jelzi, hogy Freud nem egyszerűen csak „használja” a grafikus metaforákat, amiként ez Platón és Arisztotelész óta szokásos, hanem valami olyat próbál kifejezésre juttatni általuk, ami nem értelmezhető az eddigi fogalmi apparátus segítségével. Ezáltal Freud bizonyos értelemben szakít az írás didaktikus, ilusztratív célokra történő felhasználásával és a metaforikusság, az írás, a nyom, az idő és tér kérdésének újragondolására ad lehetőséget.

A grafikus metaforák valóságos *metaforává* alakulását követve Freud szövegeiben, Derrida kérdései elsősorban nem arra irányulnak, hogy jó metaforák-e ezek, alkalma-

⁴² J. Derrida 1993: „Freud et la scène de l’écriture”. *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil. 293–340. Magyarul J. Derrida 1993: „Freud és az írás színtere”. (Részletek). Ford. Bókay Antal és Gabulya Krisztina. *Műhely*. 39–44.

⁴³ J. Derrida 1967: *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil; *La voix et le phénomène*. Paris: PUF 1967; *De la grammatologie*. Paris: Minuit, 1967. Ez a figyelem azóta sem lankadt Derrida esetében, szövegeit minduntalan átszövik a Freud-utalások, kiáll Freud örökségei mellett magával „Freuddal”, Foucault „Freudjával”, Lacan „Freudjával” is összekülönbözve — J. Derrida 1967: „Cogito et histoire de la folie”. *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil. 51–99; „»Être juste avec Freud« L’histoire de la folie à l’âge de la psychanalyse”. *Penser la folie, Essais sur Michel Foucault*. Paris: Galilée, 1992, 141–195; „Le facteur de la vérité”. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion, 1980, 438–525; spekulál a spekuláló „Freud”-ról — „Spéculeur — sur »Freud«”. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion, 1980, 276–437; archívumairól — *Mal d’Archive*, Paris: Galilée, 1995 —, ellenállásairól — *Résistances de la psychanalyse*. Paris: Galilée, 1996, 11–53.

sak-e a pszichikai tartam, a pszichikai apparátus működésének reprezentálására, hanem arra, hogy „miképpen kell felfognunk a pszichikumot és a szöveget ahhoz, hogy egy szöveg reprezentálja? Mert ha nincs sem gépezet, sem szöveg pszichikai eredet nélkül, akkor nincs pszichikum szöveg nélkül. Végül is, minek kell lennie a pszichikum, az írás, a térbeliesülés közötti kapcsolatnak, hogy egy ilyen metaforikus átmenet lehetővé váljon, nem csak és elsősorban nem egy teoretikus diskurzuson belül, hanem a pszichikum, a szöveg és a technika történetében?”⁴⁴

Ebből a szempontból olvasva Freud szövegeit a legelsőktől — „*Entwurf einer Psychologie*” (Egy tudományos pszichológia tervezete) (1895) egészen a „Notiz über den »Wunderblock«” (Feljegyzés a „Varázsnótesztről”) (1925 [1924]) című írásáig — Derrida egy „különös progressziót” fedez fel, amelyben a *Bahnung*, *frayage*, úttörés, az írott nyom metaforájává válik, és az úttörések közötti különbségek egy „kettős artikuláció” mozgásaiban körvonalazzák a „mindennapi értelemben” használatos írás és az „általánosabb értelemben vett” írás közötti különbséget.

Freud célja a *Bahnung*, a *Bahn*, *die Kontaktschranken* és hasonló kifejezések bevezetésével az volt, hogy a kortárs diskurzus kifejezéseivel és elképzeléseivel szakítva a természettudományok nyelvezetének megfelelően magyarázza az „emlékezet neuronális szövetét.”⁴⁵ Derrida szempontjából ez a mozzanat a meghatározó: „Az úttörés, a kijelölt út egy vezérutat nyit meg, mely a betöréssel szemben egy bizonyos erőszakot és ellenállást feltételez. Az út megszakad, megtörik, *fracta*, feltört” (ÉD., 298).

A permeabilis — azaz ellenállás, nyom nélküli — neuronok és a nem permeabilis — ellenállást tanúsító, nyomot megtartó — neuronok közötti különböztetéssel, és ez utóbbinak tulajdonított pszichikai kvalitással Freud nemcsak reprezentálja, hanem színre is viszi az emlékezetet. Ennek megfelelően az emlékezet nem egyszerűen a pszichikum jellemzője, hanem ennek lényege, mint a „nyom betörésével szembeni ellenállás és nyitottság”, amelyet nem lehet a „teljes és élő beszéd” fogalmának, vagy a kvalitatív és a kvantitatív oppozíciónak megfelelően értelmezni. Az úttörés lehetetlenné válna, az úttörések közötti különbségek pedig megbénulnának egy ilyen rendszerben, mivel „éppen ez a különbség az, ami az emlékezet és a pszichikum igazi eredete” (ÉD., 299). Ezt a különbséget Derrida még inkább felerősíti, hangsúlyozván, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy az úttörés különbség nélkül nem lenne elégséges az emlékezet számára, hanem arról is, hogy nincs tiszta úttörés különbség nélkül: „A nyom mint emlékezet nem tiszta úttörés, amelyet egyszerű jelenlétként mindig újra fel lehetne használni, hanem az úttörések közötti megfoghatatlan és láthatatlan különbség. Tudjuk már, hogy a lelki élet nem a jelentés átlátszósága, nem is az erők homályossága, hanem az erők munkája közötti különbség. Jól mondá Nietzsche” (ÉD., 299).

⁴⁴ J. Derrida 1967: „Freud et la scène de l’écriture”. *L’écriture et la différence*. Paris: Seuil. 296–297. Mivel magyarul csak részletek jelentek meg ebből a szövegből — J. Derrida 1993: „Freud és az írás színtere”. Ford. Bókay Antal és Gabulya Krisztina. *Műhely*, 39–44. — a továbbiakban a francia hivatkozások ÉD jelzéssel, a magyar hivatkozások FISZ jelzéssel jelennek meg a szövegben.

⁴⁵ S. Freud, S. 1987: „Entwurf einer Psychologie” (1956[1985]). *Gesammelte Werke, Nachtragsband*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag. (375–486), 391.

Az „örök” visszatérő Nietzsche magával hozza az ismétlés, a nyom, a különbség kérdését az analitikusat és a filozófiat egyaránt, és Freud Nietzschevel szembeni ellenálása ellenére, egymás perspektívájából történő újraértelmezéseikre adnak lehetőséget Derrida szövegében. Freud gondolkodását illetően Derrida értelmezésében „ez a mozgás az élet olyan önvédelmi erőfeszítésének leírása, ahol a veszedelmes beruházásokat megkülönbözteti, azaz tartalékot (Vorrat) képez. A fenyegető ráfordítás vagy jelenlét az üttörés vagy az ismétlés segítségével különböztetik. Nemde már a kitérés (Aufschub) létrehozza az örömet a valósággal (a már idézett *Jenseits*) való kapcsolatát? Nemde már a halál egy élet elve, amely csak a halál ökonómiaja, a differencia, az ismétlés és a tartalék által tudja magát megvédeni a halál ellen?” (ÉD., 300–301) E kérdések megválaszolásánál Derrida felhívja a figyelmet arra, hogy az ismétlés esetében számolnunk kell a rejtélyes „első alkalommal”, azzal, hogy az ismétlés lehetősége „már” adott, „hogyan üttörés betör”, hogy a differenciának, mely az élet lényegét képezi, a maga részéről nincs lényege, „nem lévén lényeg, nem lévén semmi, nem az élet, ha a létet *ousia*-ként, jelenlétként, lényegként/egzisztenciaként, szubsztanciaként, szubjektumként fogjuk fel. Az életet nyomként kell felfognunk, még mielőtt a létet jelenlétként határoznánk meg” (ÉD., 302), számolván azzal, hogy a „nyom — semmi sem, nem entitás”.⁴⁶ Ez a feltétele annak, hogy kimondhassuk, az „élet a halál” (ÉD., 302), az ismétlés és az „örömmel túliság” egyívású azzal, amit áthág. Derrida hangsúlyozza, hogy már az *Entwurf*-ban egy kettős szükségszerűség jelenik meg: „a differencia felismerése az eredetben és ezzel együtt az *elsődlegesség* fogalmának eltörlése” (ÉD., 302), ami minden különbség ellenére előrevetíti az *Álomfejtés*ben az elsődleges és másodlagos lelki folyamatok, a *Jenseits des Lustprinzips* [A halálösztön és az életösztönök] esetében az életösztönök és a halálösztönök egymáshoz való viszonyát. Ezt a kettős mozzanatot jobban meg lehet érteni, ha figyelembe vesszük a *Verspätung* és a *Nachträglichkeit* közötti freudi különböztetést, a freudi felfedezést, amely Derrida olvasatában a „»*Verspätung*« redukálhatatlansága [*l'irréductibilité du »à-retardement«*]” (ÉD., 303). Ebből a perspektívából a differencia nem fogható fel úgy, mint egyszerű késedelem, két jelenlét közötti átmenet, egy egyszerű kalkulus, döntés stb. Derrida szerint a *Verspätung* és a differencia az eredeti, ez a kettős szükségszerűségnek megfelelően az önmagának jelenlévő eredet mítoszának eltörlését jelenti. „Ezért kell — hangsúlyozza Derrida — az »eredeti« törlésjel alatt érteni, ami nélkül egy teljes eredetből származtatnánk a differenciát. A nem-eredet az eredeti” (ÉD., 302–303).

Az üttörés mint topográfiai kérdés, a „*par excellence* tiszta különbség”, egy harmadik típusú neuron bevezetésének szükségessége, amely magyarázatul szolgálhatna az olyan enigmatikus jelenségekre mint a tudat, a minőség, a minőség nélküli, a reprodukció, a visszaemlékezés, a periodikusság, az időbeliség, a különbség, mint diasztéma, a nyomok topográfiája, új irányvonalat szabnak a Freud vizsgálatnak. Ezen a ponton jelenik meg az írás mint metafora Freud szövegeiben és ekkor „válí az írás *grammává*, és az

⁴⁶ J. Derrida 1991: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: *Magyar Műhely*. 116. A továbbiakban a hivatkozások a szövegben találhatóak (Gr).

úttörések miliője rejtjelezett térbeliesüléssé” (ÉD., 305). Freud Flisshez intézett levelei a tanúi ennek az új irányvonalnak — leggyakoribb kifejezései *Zeichen*, *Niederschrift*, *Umschrift*, *Auseinenederschichtung*, *Erinnerunsspuren*, *Umordnung* stb. —, ahol az *Entwurf*-ban megjelent rendszert a „rétegzett írásrendszer” függvényében rekonstruálja. Az *Álomfejtéstől* (1900) kezdődően Derrida olvasatában „az írásmetafora egyidejűleg hatalmába keríti a pszichikai apparátust a maga struktúrájában és a pszichikai szöveget a maga szövetében. E két probléma szolidaritása még figyelmesebbé tesz bennünket: a metaforának ez a két sorozata — szöveg és masina — nem egyszerre lépnek színre” (ÉD., 307). A varázsnótesz modellje lesz az, ahol ez a két sorozat ismét egyesül.

Az *Álomfejtés*ben három olyan kérdés is feltevéődik, amely érinti az írást: az álom, az álomértelmezés és a fordítás kérdése. Az álom az *Entwurf* értelmében az „ősregi utakat követve” az „írás tájaihoz”, „az írás rengetegéhez” tartozik, amely a maga módján „metaforikus”, „non-linguisztikus”, „a-logikus” (ÉD., 307) és ami nem értelmezhető ősrégi módszerekkel. Az *Álomfejtés*ben, ahol az álom középpontba kerül, Freud két értelmezésmód között különböztet: „Az első eljárás az álomtartalmat a maga egészében veszi szemügyre, és igyekszik azt egy másik értelmes és bizonyos tekintetben analóg tartalommal helyettesíteni. Ez a szimbolikus álomfejtés; ez az eljárás természetesen eleve eredménytelen az olyan álmok esetében, amelyek nemcsak érthetetlenek, hanem zavarosnak is látszanak” (*Álomfejtés*, 78). A második eljárást „»kódolási módszernek« lehetne nevezni, mivel úgy bánik az álommal mintha titkosírás volna, melynek minden jelét meghatározott kulcs szerint más, ismeret értelmű jelre lehetne lefordítani” (*Álomfejtés*, 79). Ezen eljárásmódok Freud-kritikája, a Freud által hozott példák — a levél, a daldiszi Artemidorosz titkosírása, majd a hieroglifikus írás és a kínai írás —, valamint a Freudi módszer körvonalazódása — „Állítom, hogy az álomnak valóban van jelentése, és hogy van lehetőség az álomfejtés tudományos módszerére” (*Álomfejtés*, 80), „Kézenfekvőnek látszott ezután, hogy magát az álmot is szimptomaként kezeljem, és rá is alkalmazzam a megfejtésnek ez utóbbira kidolgozott módszerét” (*Álomfejtés*, 81) — alapján Derrida két írásfogalom működését véli felfedezni Freud szövegeiben: a „fonetikus írásét” és „az álom általános írását” (ÉD., 308); „Fonetikus írás mint írás az írásban. Így egy betűkkel (*litterae*) írt levél (*epistola*), a fonetikus jelek dokumentuma, egy verbális diskurzus átírása egy nem verbális jelölő által lefordíthatóvá válik, amely determinált voltában az oneirikus írás általános szintaxisához tartozik. A verbális beiktatott és fonetikus átírása összeláncolódt, távol a központtól, a néma írás szálaival” (ÉD., 308).

A példaként bevezetett hieroglifák Derrida írásértelmezése és e szöveg első részében a szövegszerűség és a pszichikum viszonyát illetően feltett kérdések szempontjából meghatározóak. A hieroglifa, amiként Derrida a *Grammatológiá*-ban, Warburton esszéi, valamint Nicolas Abraham és Maria Török Freud-értelmezéséhez írt előszavaiban kifejtette,⁴⁷ nem megfejtésre váró „halott szimbólum”, hanem egy írásfolyamat „»a szer-

⁴⁷ J. Derrida 1991: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: *Magyar Műhely*. 115–140; „Fors”. Préface à *Le verbière de l’Homme aux loups*, de N. Abraham et M. Török. Paris: Aubier–Flammarion, 1976, 8–73; Scribble. Préface à *l’Essai sur les hiéroglyphes* de Warburton, Paris: Aubier–Flammarion, 1978, 5–43.

vezet mint *hieroglifikus szöveg*« ... A hieroglifikus modell, mely *mindenütt* működik ... több és más, mint pusztán analógia. Másrészt természetesen maga után vonja, hogy a végső dolog, mint egy »tulajdonnév« vagy egy test, egy megfajtott szöveg marad, de azt is, hogy az írás lényegénél fogva nem verbális vagy fonetikus... Kerülnünk kell azt, hogy a tárgyszöveget szubsztanciává, a »szimbólumtárgyat azaz az akként számon tartott hieroglifát vagy a szimbolikus szöveget« »halott szimbólumnak« nyilvánítsuk” (*Fors*, 38–39). A „freudi húzás” ezen a ponton válik nyilvánvalóvá Derrida számára. Freud értelmezésében az álom „eredeti írás”, amely nem vezethető vissza a beszédre, mégpedig egy olyan írásmodell, amely akárcsak a hieroglifa, piktografikus, ideogrammatikus, fonetikus elemeket tartalmaz: „De a pszichikai írásból olyan eredeti terméket hoz létre, hogy az írás, amelyet saját jelentése alapján annak vélünk, a »világban« látható és kódolható írás, annak pusztán metaforája lehet. A pszichikai írás, például az, amely »ősrégi utakat követ«, a »primér« írás felé történő regresszió egyszerű mozzanata, nem olvasható egyetlen kód felől sem. Természetesen a kódolt elemek tömkelegét használja az individuális vagy kollektív történetek folyamán. De ezekben a műveletekben, lexikájában és szintaxisában egy tisztán idiomatikus és visszavezetetetlen maradvány, amelynek az interpretáció minden súlyát magán kell viselnie a tudattalanok kommunikációjában. Az álmodó maga találja ki a maga grammatikáját. Nincs előzetes jelölő anyag vagy szöveg, amellyel beérné, hogy használja, még ha soha nem is fosztja meg magát tőle” (*ÉD.*, 310–311). Az *Álmoskönyv* és a „kódolós módszerrel” ellentétben Freud a szimbólumok többértékűségére épít és ebből a szempontból utal a kínai írásra, ahol ez a többértékűség és többféle jelentéstartalom szembevetődik. A „kimerítő kód” hiánya Freudnál arra a következtetésre juttatja Derridát, hogy, „a pszichikai írásban, amely így az általában vett írás jelentését vezeti be, a jelölő és a jelölt közötti különbség soha nem radikális. A tudattalan tapasztalat, az álom előtti, amely ősrégi utakat követ, nem kölcsönvesz, maga hozza létre jelölőit, nem a maguk testében kreálja meg őket, hanem azokból hozza létre a jelölő hatást [*signifiante*]. Ettől fogva ezek tulajdonképpen nem jelölők” (*ÉD.*, 311). Egy olyan fordítás lehetősége, ami pusztán dekódolás lenne, egyre problematikusabbá válik Derrida szempontjából: „Nincs fordítás, fordítási rendszer, csak akkor, ha egy állandó kód megengedi az ugyanazt a jelöltet — mely mindig *jelen van* egyik vagy másik meghatározott jelölő hiánya ellenére — őrző jelölők közötti helyettesítést vagy az átalakítást. A helyettesítés radikális lehetőségét a jelölő/jelölt fogalompáros vonná maga után, tehát maga a jel fogalma. Az, hogy Saussure-nél csak annyiban különbözik a jelölő és a jelölt mint egyazon levél színe és fonákja, itt nem változtat semmit. Az eredeti írásnak, ha van ilyen, magának a levélnek a testét és terét kell létrehoznia.” (*ÉD.*, 311).⁴⁸

⁴⁸ Derrida és Lacan Saussure-értelmezésének egy alapvető különbsége ezen a ponton válik nyilvánvalóvá. Lacan radikalizálja a jelölő és jelölt közötti különbséget, elsőbbséget szavatol a jelölőnek. Derrida a maga részéről bírálja Saussure-t a hagyományos, reprezentacionalista írásfogalom alkalmazásáért, a hangnak tulajdonított etikai és metafizikai elsőbbségért, az írás külsődleges és másodlagos szerepre kárthatásáért, a nyelv belsőségével szemben (Derrida Saussure értelmezéséhez ld. J. Derrida 1991: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: *Magyar Műhely*. 53–113; J. Derrida 1972:

A fordíthatóság kérdésével kapcsolatban Derrida Freud szövegeiben kettős korlátot észlel. Egyrészt a „jelölő teste” nem törlődik el a jelölt előtt, nem fordítható le, vihető át egyik nyelvről a másikra, ami annyit jelent az álom esetében, hogy az álom lefordíthatatlan. Másrészt pedig ennek a horizontális lehetetlenségnek az elvei a vertikális lehetetlenségben találhatóak, azaz abban a folyamatban, ahogy a tudattalan gondolatok a tudatelőttesen keresztül tudatossá válnak. Ám az, hogy az álom lefordíthatatlan, nem csak a fordíthatóság kérdésével függ össze, hanem azzal is, hogy a pszichikai apparátuson belül nincsenek egyszerű fordítási relációk (Vö. *ÉD.*, 312). Amiből Derrida olvasatában az következik, hogy a fordítás és az átírás metaforája nem az írásra való utalás miatt érhető földre könnyen Freud szövegében, hanem annyiban és akkor, ha ez „egy már ott lévő szöveget, egy mozdulatlan, érzéketlen szobor jelenlétét feltételezi, egy kőbe véssett írásét vagy egy archívumét, amelynek jelölt tartalma, a tudatelőttesé vagy a tudaté, minden károsodás nélkül átvihető egyik nyelv elemeiről a másikéra. Nem elég tehát az írásról beszélni ahhoz, hogy hűek legyünk Freudhoz, el is lehet árulni, jobban mint valaha” (*ÉD.*, 312–313).

A szövegszerűség kérdése itt lép be Derrida írásának színterére, és a Freudnál megjelenő kérdéseket is egy másik megvilágításba helyezi, aki mint proto-dekonstruktor — Nietzschevel és Heideggerrel osztozik ebben a szerepében — utat tör a metafizikai gondolkodás rengetegében. Derrida szerint, ami ezeken a nyomokon keresztül megsejthető, Freud alapján és Freud ellenében az éppen az, hogy „a tudatos szöveg nem átírás, mivel a tudattalan színe alatt nem volt *másutt jelenlévő* szöveg, ami átírandó, áthozható lenne. Mert a jelenlét értéke veszélyesen is érintheti a tudattalan fogalmát.

(48. folyt.) „Le cercle linguistique de Genève”. *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit. 165–184.), de ezzel egyidőben nagyobb szerepet tulajdonít az artikuláció kérdésének és a jelölő jelölt közötti viszony összetettségének. A Saussure szövegeit jellemző belső önellentmondásokat követve Derrida Saussure gondolkodásának metafizikába gyökerezettségét, de ezzel egyidőben elméleti felszabadító erejét is kimutatja, lévén, hogy olyasvalamire hívja fel a figyelmet, amit eddig még senki nem mondott ki, és ami abban áll, hogy magát az írást mint a nyelv eredetét fogja föl (Vö. Gr., 74). Ez az írás „a különbség írása”, a „nyomok szövedéke”, a nyom a differancia (Vö. Gr., 102). Ezen a ponton találkozunk — több alkalommal is — Derrida szövegeiben Freud és Saussure (J. Derrida 1991: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: *Magyar Műhely*. 103–113; J. Derrida 1972: „La différence”. *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit. 19–22.). A jelölő és jelölt, a *Verspätung* és a *Nachträglichkeit*, az artikuláció és az álommunka időbelisége és térbelisége felveti a nyom, a differancia, a „kettős szükségszerűség, a „kettős artikuláció”, az artikuláció és a törlés kérdését mindkét területen. A jelölő és jelölt viszonyát illetően Derrida figyelmeztet, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy az eddigi oppozíciókat minden további nélkül megfordíthatjuk, és a jelölt privilégiumával szemben, most a jelölő privilégiumát állítjuk, mivel „a nyom kihát a jel egészére, mindkét arculatában. Hogy a jelölt kezdetben és lényegileg (és nem csupán egy véges és teremtett szellem számára) nyom, hogy mindig már a jelölő pozíciójában van, ez az a látszólag ártatlan tétel, amelyen belül a logosz, a jelenlét és a tudat metafizikájának úgy kell elmékednie az írásról, mint a saját haláláról és a saját forrásáról.” (Gr., 113.). Ez a „mindig már” Derrida esetében nem azt jelenti, hogy a jelölő „már” a jelölt előtt „jelen” volt, hogy egy időbeli, strukturális elsőbbséggel rendelkezik. A nyom nem egyszerűen egy másik jelölőt jelölt, hanem azt a nagyon „különös” tér-időbeli mozzanatot, ahol és amikor: „a differancia differál” (Gr., 104.). A differancia nem egyszerűen nem-reláció, nem-fogalom, hanem „a differenciák nem teljes, nem egyszerű ‘eredete’, strukturált és differáló eredete. Az »eredet« szó tehát nem felel meg neki többé.” (J. Derrida 1972: „La différence”. *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit. 12.)

Nincs tehát újra megtalálható tudattalan igazság, mivel ennek máshol kellett volna íródnia. Nincs tehát megírt és másutt jelenlévő szöveg, ami helyet adna — anélkül, hogy ezáltal megváltozna — egy olyan munkának és temporalizációnak (ez a freudi be-tűszerintiséget követve a tudathoz tartozik), ami hozzá képest külső és felszínén lebe-gő lenne. Nincs általában jelenlévő szöveg, és nincs jelen-múlt szöveg sem, múlt szö-veg, mely jelen lett volna. A szöveg nem gondolható a jelenlét eredeti vagy változtatott formájában. A tudattalan szöveg már tiszta nyomokból szőtt, különbségekből, amelyek-ben a jelentés és az erő egyesül, a szöveg, mely sehol sincs jelen, melyet olyan archí-
vumok konstituálnak, melyek *mindig már* átírások. Eredeti nyomatok. Minden a rep-
rodukcióval kezdődik. Mindig már, azaz egy olyan értelem letétei, amely soha nem volt
jelen, melynek a jelen jelöltje mindig utólagosan rekonstituált, *nachträglich*, utólag,
szuplementárisan, nachträglich, annyit is jelent mint *szupplementáris*” (ÉD., 313–314).

A tudat szintjére történő átmenet nem értelmezhető egy származtatott, ismétlődő írás felől, a tudattalan írás megkettőzéseként, csak egy eredeti és redukálhatatlan írás felől. A tudatos írás lehetősége csak egy olyan írás felől értelmezhető, amelyik „mint-egy pszichikai energiaként kering a tudattalan és a tudatos között” (ÉD., 314–315). A pszichikai írás ebből a szempontból megközelítve úgy jelenik meg, mint ami nem fordítható le, mivel az egész pszichikai apparátust lefedő energiarendszert képez. Az energia nem redukálható, mivel maga hozza létre a jelentést. Az erő és az energia meg-
különböztetése az „eredeti-írás” lehetősége felől történik, és a metafizikai hagyomány
maradéka marad, ezáltal a tudatelőttés metafizikájának horizontjai jelennek meg itt
Freud szövegében Derrida értelmezésének fényében, de Freud szövegeinek „maradé-
kai” alapján a dekonstruktív potenciál is működésbe lép, és az ismétlés, az úttörés, az
Erinnerungsspuren, a *Verspätung*, a *Nachträglichkeit*, a szupplementaritás, a szubjek-
tum, a tudattalan időtlenségének temporalizációja, a nyom „nyomhagyó nyomaiban”
kikezdi a metafizikát.

A metafora keresése a metaforák másik láncolatában a gép metaforában folytatódik, amely egyre inkább összekapcsolódik az írás kérdésével. Az optikus gépezet, a teleszkóp, a mikroszkóp, az *Erinnerungsspuren*, a *Darstellbarkeit* által feltett kérdések már nem válaszolhatók meg egy homogén térbeli és időbeli struktúra alapján.

Különbséget téve a Freud szövegében körvonalazódó két írásfogalom között, a ket-tő közötti kapcsolatot vizsgálva, az „írásra jellemző” *térbeliesülés* és *időbeliesülés* kér-désének bevezetésével Derrida az inskripció „különös” és „bizarr” mozgását, az írás tér-időbeli struktúráját teszi artikuláltabbá.⁴⁹ A térbeliesülés és az *időbeliesülés* kér-dése az analitikus és a filozófiai diskurzust egymás felé nyitja meg. A térbeliesülés úgy jelenik meg itt ebben a köztés térben, mint: „diasztéma és az idő térré válása, egy ere-deti helyen a szignifikációk kibontása, hogy a lineáris irreverzibilitás következmény-szerűsége, a jelen egyik pontjáról a másikra haladva, nem tudott mást tenni, mint ki-feszülni és bizonyos mértékben zátonyra futni az elfojtásban. Különösen a fonetikus-

⁴⁹ Ehhez a kérdéshez ld. még J. Derrida 1991: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely–Pá-rizs–Bécs–Budapest: *Magyar Műhely*. 103–113.; „La différence”. *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit. 8.

nak mondott írásban. Közte és a logosz (vagy a logika ideje) között, amelyet az ellentmondásmentesség elve, minden jelenlét-metafizika alapja ural, mélységes a cinkosság. Márpedig a szignifikációk minden csendes vagy nem tisztán fonikus térbeliesülésében lehetségesek az olyan összeszövődések, amelyek nem engedelmessé válnak többé a logikai idő, a tudat vagy a tudatelőtti idő, a »verbális reprezentáció« ideje linearitásának. Az írás nem fonetikus tere (még magában a »fonetikus írásban« is) és az álom színtere közötti határ nem biztos” (ÉD., 321).

Freud esetében innen ered a különböztetés igénye, a rébuszra, a hieroglifákra, a piktografikus írásra, a non-fonetikus írásra történő hivatkozás, az „álombeli különös logikai-temporális viszonyok” (ÉD., 321) sejtetése, és egy olyan módszer, egy olyan diskurzus kidolgozására való törekvés, amely eléggé rétegzett, differenciált ahhoz, hogy ezt a „különösséget” értelmezhesse. Derrida felerősíti Freud esetében az álom-szín írásra vonatkozó elemeit, az álomfejtés mint tevékenység, az analitikus diskurzus mint írásfolyamat megjelenítését. A sűrítés, az eltolás, az ábrázolás munkája és eszközei mind egy új diskurzus kidolgozását sürgetik: „az álombeli reprezentáció bizonyos policentrizmusa összegezzethetetlen a látszólag lineáris, egyirányú, tisztán verbális reprezentációval. A tudatos diskurzus logikus és ideális struktúrájának alá kell vetnie magát az álom rendszerének, masinériájának egyik elemeként kell alárendelődni” (ÉD., 322). Az *Álomfejtés* hatodik fejezetében, az „Álommunkában” Freud az eddigi álomértelmezési kísérletekkel szemben, amelyek hol az álomtartalomról próbálták kibontani a jelentést, hol pedig lemondva róla pusztán az erre való utalással alátámasztani a saját felfogásukat, egy harmadik elem bevezetését tartja szükségesnek, ami nem más, mint a „lappangó álomtartalom, vagyis az álomgondolat” (*Álomfejtés*, 199). Ennek megfelelően módosul az álomfejtő feladatköre is, amennyiben a tét a lappangó álomtartalom, azaz az álomgondolat és a nyilvánvaló álomtartalom közötti viszony értelmezése. Ezt a viszonyt megvilágítandó hangsúlyozza Freud: „Az álomgondolat és az álomtartalom úgy áll előttünk, mint egyazon tartalom két ábrázolása két különböző nyelven; jobban mondva: mintha az álomtartalom az álomgondolat lefordítása volna valami más kifejezőmódra, amelynek jeleit és illeszkedési törvényeit úgy kell megtanulnunk, hogy összehasonlítsuk az eredetit a fordítással” (*Álomfejtés*, 199). „Az álomtartalom olyan mint a képirás, amelynek jeleit egyenként kell lefordítani az álomgondolat nyelvére” (*Álomfejtés*, 199) Freud hangsúlyozta, hogy „előfutáraink az álomfejtés tudományában azt a hibát követték el, hogy a rejtvényt rajzkompozíciónak tekintették. Mint ilyet, értelmetlennek és értéktelennek látták” (*Álomfejtés*, 199). Az álom és az írás közötti határ még bizonytalanabbá válik, és egyre közelebb kerül egymáshoz az álom és az írás színtere, amennyiben Freudot követve Derrida az írás felől közelít az álom és álomértelmezés felé, a nyelvet az őt megillető helyre helyezi az álmon belül, az idő »rétegzettségét« hangsúlyozza az álomban: „a térbeliség nem lepi meg a beszéd idejét vagy a jelentés idealitását és nem járulékként jelenik meg. A temporalizálás feltételezi a szimbolikus lehetőséget és minden szimbolikus szintézist, még mielőtt egy hozzá képest »külsődleges« térben lejárna, magával hozza a térbeliesülést mint különbséget. Ezért van az, hogy a tiszta fonikus lánc, abban a mértékben, ahogy maga után vonja a különbségeket, önmagában nem az idő kontinuitása vagy diszkontinuitása. A különbség a tér

és az idő artikulációja. A tiszta fonikus láncot vagy a fonetikus írás láncát már mindig túlfeszíti az a minimális lényegi térbeliesülés, amelyen az álommunka és minden regresszió általában megindulhat. Nem az idő tagadásáról van itt szó, az időnek egy jelenben vagy egy szimultaneitásban történő megállításáról, hanem egy másik struktúráról, az idő másik rétegződéséről” (ÉD., 324–325).

Freud a „Varázsnotezben” találja meg azt a metaforát, amint ezt a „Notiz über den »Wunderblock« (Feljegyzés a »Varázsnotezsről«) (1925 [1924])⁵⁰ írásában kifejti, amely eléggé összetettnek bizonyult a tér-idő ezen rétegzettségének ábrázolásához. Ebben a modellben kapcsolódnak össze a pszichografikus és a mechanikus metaforák láncolatai, amelyek két külön utat futottak be az *Entwurf* óta. Derrida Freud szövegében az írásapparátus és a pszichikai apparátus analógiájának leírásában három szakaszt vél felismerni. A Freud nyomaiban járó Derridát követve az analitikus és a filozófiai diskurzus közötti „cinkosság”, valamint Freud gondolkodásának a filozófiára és Derrida gondolkodására tett hatása is jobban megvilágítható. Freud a metafizikai gondolkodás mintáinak megfelelően az írást (*die schriftliche Anzeichnung*), az emlékeztetés eszközének tartja (*Ergänzung, Versicherung, die Technik zur Verbesserung meiner Gedächtnisfunktion*), de ezzel egyidőben bevezet egy új elemet is, amely destabilizálja a Platónra épített modellt, azáltal, hogy kiemeli: „Ekkor az a felület, amely megőrzi ezt a feljegyzést, az írótafelület vagy a papírlap, úgyszólván materializálódott darabja lesz emlékezőapparátusomnak, amit különben láthatatlanul hordozok magamban” (FV., 45). Az eddigi metaforák nem voltak képesek arra, hogy az apparátus és a „materializálódott darab” közötti „belső kapcsolatot” — *innige Kontakt* — valamint a pszichikai apparátus kettős — befogadó és megtartó — kapacitását kifejezzék. A varázsnotez, úgy tűnt, varázsszerként szolgálhat Freud számára e tekintetben, eléggé összetettnek bizonyult ahhoz, hogy a lelki apparátus modelljeként szolgáljon — három réteg alkotja: a viaszréteg, a papírréteg, az átlátszó celluloidlemez — és eléggé egyszerűen működött — egy írónnal rá kellett írni, majd felemelni a lapot és eltűnt az írás — ahhoz, hogy ennek működését követhetővé tegye. A varázsnotez „konstrukciója”, „a maradandó nyomokat” befogadó és megtartó kapacitása képezi az első analógia alapját. Derrida kiemeli ezen a ponton, hogy az a mélység, ami itt megjelenik, egy alap nélküli mélység, felszín és a felszínnek bármennyire különbözőek legyenek is, pusztán felszínnek. A felszínnek közötti különbség azonban az írás feltétele. A felszínnek kérdése, a felszínnek közötti különbségek kérdése, a felszín és mély közötti oppozíció dekonstrukcióját indítja el, és szükségessé teszi a „mindennapi értelemben” használatos és az „általánosabb értelemben” vett írás közötti különböztetést: „Az írást úgy kell tekinteni, mint nyomot, mely túléli a karcolás jelenét, szabatoságát és *stigmáját*” (FISZ., 41). Freud „inszisztál” a celluloid réteg védő szerepét illetően, és Derrida ebben nem egyszerűen a korábbi elméletek és a jelen szituáció adta interpretációs lehetőségek

⁵⁰ S. Freud 1975: „Notiz über den »Wunderblock«” (1925[1924]). *Psychologie des Unbewußten III*. Frankfurt: Fischer. 363–369. Magyarul „Feljegyzés a »Varázsnotezsről«”. Ford. V. Horváth Károly. *Műhely*. „Pszichoanalízis — A belső nyelv tudománya”, 1993, 45–46. A továbbiakban a hivatkozások a szövegben találhatóak (FV).

összekapcsolását látta, hanem egy sokkal általánosabb okot vélt felismerni: „Nincs olyan írás, amely ne védekezne saját maga ellen, az írás ellen, mely magát az »alanyt« is fenyegeti azáltal, hogy hagyja magát írni, hogy *felfedi önmagát*” (FISZ., 41). A második analógia is a pszichikai apparátus és az írás topológiájával kapcsolatos: „Ha az egész fedőlapot — a celluloidot és a viaszpapírt — eltávolítjuk a viasztáblától, akkor az írás eltűnik, és mint említettük, később sem állítható helyre. A varázsnotezsfelírt tisztá és újra írásra alkalmas. Ám könnyen megállapítható, hogy a leírtak nyomai a viasztáblán tartósan megmaradnak és alkalmas megvilágításban olvashatóak” (FV., 46). Még egyértelműbbé téve az analógiát Freud kiemeli, hogy az „ingerfeltevő réteg — az érzékelő tudatrendszer — nem hagy maradandó nyomokat, az emlékezet alapjai a másik, hozzá illeszkedő rendszerben jönnek létre” (FV., 46). Ezek az „illeszkedő rendszerek”, amelyek a tágabb értelemben vett íráshoz tartoznak, képezik az apparátust megnyitó mozzanatot. De a nyitó lépést a temporalitás jelenti, amennyiben az „»érezkelt« csak a múlt időben, a percepció folyamán és utána válik olvashatóvá” (FISZ., 41). Ez a temporalitás a harmadik analógia alapja. Ahhoz azonban, hogy analógiaként működjön, jegyzi meg Freud, a varázsnoteznek valóban varázserővel kellene rendelkeznie, azaz akár az emlékezetnek, neki is „reprodukálnia” kellene az eltört írást. Varázserő híján, az általa bevezetett időbeli tényező marad Freud és Derrida számára is a lényeges mozzanat. Freud számára lehetőséget ad arra, hogy leírja „a lelki észlelőapparátus működés módjával” kapcsolatos gondolatait: „Feltételeztem, hogy gyors, periodikus lökésekben megszálló áttételek (*Besetzungsinervationen*) indulnak el a belsőből az érzékelő tudat teljesen áteresztő rendszerébe, majd ismét visszahúzódnak. Amíg a rendszer ily módon megszállás alatt van, befogadja a tudattól kísért észleleteket és az ingerületet továbbvezeti a tudattalan emlékezeti rendszerbe; amikor a megszállás visszavonul, a tudat kialszik, és a rendszer működése megszakad. Ez úgy képzelendő el, mintha a tudattalan az érzékelő tudatrendszer közvetítésével érzékelőket nyújtana ki a külvilág felé, amelyek hirtelen visszahúzódnak, miután megízlelték annak ingereit. Tehát, a varázsnotez esetében kívülről bekövetkező megszakításokat az innervációáram diszkontinuitásával helyettesítettem, a valóságos kontaktusmegszűnés helyén pedig, feltételezésemben, az észlelési rendszer periodikusan fellépő ingerelhetetlensége áll. Úgy vélem továbbá, hogy érzékelő tudatrendszer ezen diszkontinuuus üzemmódja alkotja az időképzet keletkezésének alapját” (FV., 46). Derrida számára pedig ez a harmadik analógia nem csak a „legérdekesebbnek”, hanem a leglényegesebbnek is tűnik ahhoz, hogy kifejezhesse, „van egy *írásidő* is, és ez nem más, mint az a struktúra, amit épp most írunk le” (FISZ., 41). Az, amit Derrida leír itt a „Varázsnotez” fogalmai szerint, a Freud szövegeiben általa felismert írás szintere, ahol „a temporalitás mint térbeli elrendezés nem egyszerűen a jelek láncolatának horizontális diszkontinuitása lesz, hanem az írás, mint a pszichikai rétegek különböző mélysége közötti érintkezések megszakítása és újraalkotása, magának a pszichikai munkának oly heterogén időbeli szövete. Nincs meg benne sem a vonal kontinuitása, sem a tömeg homogenitása; csak egy szintér differenciált tartalma és mélysége, illetve térbeli elrendezése” (FISZ., 41); az „idő egy írásrendszer ökonómiaja” (FISZ., 42); e „gépezet nem működik magától. Inkább eszköz, mint gép. Ez időbeliségének jele. *Karbantartása* nem egyszerű. A jelen eszményi tisztaságát az emlékezet

munkája adja. A szerkezet működtetéséhez legalább két kéz szükséges, valamint gesztusok egész rendszere, egymástól független kezdeményezések összehangolása és az eredetek szervezett sokfélesége. Ez az a pont, ahol a *Feljegyzés* befejeződik: »Ha elképzeljük, hogy míg egyik kezünkkel a varázsnótesz felszínére írunk, másik kezünkkel periodikusan elvlasztjuk annak fedőlappját a viasztáblától, akkor ezzel azt érzékítenénk meg, ahogy lelki észlelőapparátusunk működését igyekeztem elgondolni magamnak.« (FISZ., 42.; FV., 46).

Ez a szín az, ahol a két kéz, az írástörlesztés aktivitásában, a két pár kéz, a Derridáé és a Freudé, a két írás a „tintával” és a „tinta nélkül” íródo megnyitja az írásjelenetet, mint egy másik színt, mint a másik jelenetét. Az írástörlesztés aktusában a két szín közötti különbség is felismerhetővé válik, de az a mozzanat is, mely a kezeket egymásra utalja. A freudi gondolkodás „metafizikai” elemei karakterisztikusabbakká válnak ebből a perspektívából. Az első analógiában még lappangó oppozíció nyilvánvalóvá válik, és az oppozíciók egész skáláját maga után vonja, a platonikus „hypomenikus írás” és az „*en tei psychei*” írás, a karteziánus „természetes viasz” és a „memória-segédesszköz”, a külső és belső, a jelenlét és hiány, az élet és halál kérdéseiként.

Derrida még egyértelműbben teszi fel azokat a kérdéseket, amelyeket Freud megpendített ugyan, de nem gondolt végig, így a materializált szupplementum kérdését, amely az emlékezet spontaneitásának fenntartása tesz szükségessé, az emlékezet és a gépezet közötti hasonlóság, a gépezet mint reprezentáció, a reprezentáció mint „halál és végesség a *pszichében*” (FISZ., 43), egy ilyen gépezet lehetősége a világban, amely „már épp kezdett volna *hasonlítani* az emlékezetre és egyre jobban hasonlít is hozzá. Ez a hasonlóság azonban erősebb, mint az ártatlan kis varázsnótesz: ez utóbbi kétségkívül sokkal összetettebb, mint a palatábla vagy a papírlap, némileg modernebb, mint a pergamen, de más archív tárolásmódokhoz hasonlítva bizony csak gyerekjáték. Ez a hasonlóság — mely szükségszerűen a psziché világban-benne-létének bizonyos formája — nem kívülről jelentkezik a tudatban, s nem inkább, mint a halál, mely szintén nem lepi meg az életet, hanem megalapozza az emlékezetet” (FISZ., 43). A szupplementum lehetősége, a metafora lehetősége a Freud által megválaszolatlan kérdések, amelyek további kérdések irányába mutatnak: „A *technológia* kérdése (lehet, hogy más szó jobban megfelelné, hogy a hagyományos problémáktól megszabaduljunk) nem származtatható a pszichikai és a nem-pszichikai, az élet és a halál feltételezett ellentétéből. Az írás itt mint techné, mint az élet és a halál, a jelen és a reprezentáció, valamint a két apparátus közötti viszony van jelen. Bevezeti a technika kérdését: a szerkezet működését általában, és a pszichikus és nem-pszichikus apparátus közötti analógiát” (FISZ., 43). Ebből a perspektívából az írás a történelem színtereként jelenik meg, „a világ játékeként”, Freud pedig ennek a történetnek egy jelenete, ebbe íródik be, de ebbe jelent egy új fejezetet, ebbe rendez egy új jelenetet azáltal, hogy ír és azáltal ahogy ír, ahogy „írásjelenetet rendez”: „Mint mindenki, aki ír. És mint mindenki, aki írni tud, hagyta, hogy a színtér megkettőződjék, megismétlődjék, elárulja önmagát” (FISZ., 43), mely a maga részéről megkettőzi, megismétli, elárulja az írást, mely színre viszi őt mint írást „a szerző, aki olvas” és „az első olvasó, aki diktál” közötti játékokéjéent...

A freudi színpalak mögött: Lacan és Derrida

Freud és „Freud” a „furcsa pár” a spekuláló Freudról spekuláló Derrida „atetikus” Freud olvasatában.⁵¹ Három körben zajlik ez a színjáték, az első az „élet kifejezése körül, a »modern« biológia, genetika, episztemológia, vagy az élettudomány történetének (Jacob, Canguilhem és mások olvasása során) kérdései körül. A második kör visszatérés Nietzschehez, amelyet Heidegger Nietzsche-olvasatának magyarázata követ, végül pedig ez a harmadik és utolsó kör,⁵² ahol a „fort : da” ritmusában Freudnak a filozófiához, a pszichoanalízishez és saját írásához való viszonya alapján tovább oszlanak a körök, egymásba írónak a jelenetek: Freud és Sophie, Freud és Nietzsche, Freud és Heidegger, Freud és Platon jelenetei.

A filozófiai és az analitikus diskurzus egymáshoz való viszonyát figyelve e színjátékban szembevetődő Freud kettős játéka. Egyrészt Freudnak szüksége van a filozófiai diskurzusra és gyakran folyamodik hozzá, másrészt pedig meglepő ellenállást tanúsít a filozófiával, különösen Nietzschevel, a freudi filozófiai álom köldökével (*Nabel*) szemben. Freud több helyütt és többször is jelzi, hogy fenntartásai vannak Nietzschevel kapcsolatban, de ugyanakkor szövegeiben a leglényegesebb pillanatokban jelenik meg Nietzsche hol címként,⁵³ hol utalásként,⁵⁴ hol pedig egy páciens megjegyzéseként,⁵⁵ egy barát megjegyzéseként,⁵⁶ abban a nagyon lényeges pillanatban, amikor Freud bevezeti a „Das Es” kifejezést a *Das Ich und das Es (Az ősválami és az Én)* (1923)⁵⁷ című szövegében, részletesebb magyarázatát is adva ennek a lelki személyiség felbontlása,⁵⁸ című előadásában (1932–1933), a *Massenpsychologie und Ich-Analyse (Tömegpszichológia és én-analízis)* (1921)⁵⁹ közötti különböztetés pillanataiban. Ezen ambivalens viszony magyarázatában, figyelembe kell vennünk Freud valóságát, mely szerint a filozófiai gondolkodás érdekelte igazán, soha nem volt „lelkes terapeuta”,⁶⁰ akarata ellenére vált analitikussá, amit pedig a pszichoanalízisben keresett az nem a terápia volt, hanem az igazság.⁶¹ Ebből a szempontból válik hozzáférhetőbbé a freudi kettősség. Egyrészt a pszichoanalízis és a filozófia szempontjából

⁵¹ J. Derrida 1980: „Spéculer — sur »Freud«” *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 275–437.

⁵² J. Derrida: *La carte postale*. 277.

⁵³ S. Freud 1985: *Álomfejtés* [1900] (Az álom ábrázoló eszközei című fejezet.) Budapest: Helikon. 221.

⁵⁴ S. Freud 1972: „Das Unheimliche”, (1919). *Psychologische Schriften (IV)*. Frankfurt: Fischer, 257.

⁵⁵ S. Freud 1995: *Megjegyzések egy kényszerneurotikus emberről [1909]*. In: *A patkányember*. Klinikai esettanulmányok I. Budapest: Cserépfalvi. 213–275.

⁵⁶ S. Freud 1969: „Die Verbrecher aus Schuldbewusstsein”. *Einige Charaktertypen aus der Psychoanalytischen Arbeit (1916), Bildende Kunst und Literatur, Bd. X*. 253.

⁵⁷ S. Freud 1991: *Az ősválami és az én*. Budapest: Hatágú Síp. 27.

⁵⁸ S. Freud 1993: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen: Ampelos. 69–95.

⁵⁹ S. Freud, 1995: *Tömegpszichológia és én-analízis*. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest: Cserépfalvi. 232.

⁶⁰ Vö. S. Freud 1940: *Gesammelte Werke*. XV. London–Frankfurt. 163.

⁶¹ Vö. S. Freud 1940: *Gesammelte Werke*. XV. London–Frankfurt. 169.

is a leglényesebb kérdéseket teszi föl, a tudattalan, a szubjektumra megosztottságának „felfedezésével” provokálja a filozófiai gondolkodást, másrészt az igazság utáni vágy, az igazságkeresés során visszalép, hozzákapcsolódik a metafizikai gondolkodás hagyományához. Mintha képtelen lenne megérteni azt a Nietzsche-t, aki a maga *Jenseits*-ában imigyen szóla „*meine Wahrheiten sind...*” (*Jenseits von Gut und Böse*, 231), mintha képtelen lenne megérteni azt a filozófiát, amely feladja az igazságkeresés ősrégi modelljét és más utakat követ. Lacan hűséges marad ehhez a freudi elvhez, bár sokkal nagyobb lelkesedéssel és odaadással viseltetik Nietzsche iránt, és ez utóbbi hatása is sokkal egyértelműbb Lacan esetében. De nem annyira az igazság többesét hangsúlyozó Nietzscheé, hanem az eddigi relációkat megfordító, az átértékelő, a perspektívákat váltogató Nietzscheé.

Az igazságra és az igazságkeresésre apellálás az, ami miatt Derrida meglehetősen kemény kritikának teszi ki Lacan Freud-értelmezését a „Le facteur de la vérité”⁶² című szövegében. Lacan a maga részéről felerősíti a Freud szövegeiben megjelenő igazságkeresés mozzanatát. Lacan Freud-értelmezésében a Freud gondolkodásában megjelenő determinisztikus elemek nyilvánvalóbbá válnak. Ott, ahol Freud szövegeiben úttörések, diszkontinuitások, szakadékok, kétértelműségek jelennek meg, Lacan az igazság megerősített keresésével, a matematikai sémákkal, az algoritmussal siet Freud segítségére. Lacan „Le séminaire sur »La Lettre volée«”⁶³ szövegét értelmezve, mely Edgar Allan Poe „Az ellopott levél” című írásának elemzése, Derrida rávilágít Lacan elméletének lehatároló jellegére. Lacan a freudi ismétlési kényszer (*Wiederholungszwang*), és a jelölőlánc működésének illusztrálására használja a Poe-szöveget. Azt akarta „példázni”, hogy a levél, amely kézről kézre jár, egyazon struktúrának megfelelően fejte ki jelölő hatásait, miként jeleníti meg a jelölőt. Derrida ezen a ponton lép közbe, és rámutat arra, hogy a Lacan értelmezés *desztinatív* jellege fokozatosan kisajátítja a Poe szövegét és saját céljainak rendeli alá. Igaz, és Derrida nagyon jól tudta, hogy Lacan semmi mást nem akart, mint illusztrálni, de éppen ez az illusztrálásvágy tűnik Derrida szempontjából kérdésesnek. Derrida felismeri Lacan gondolkodásának provokatív jellegét, azt is elismeri, hogy Lacan teremtette meg szemináriumaival a Freudhoz való visszatérés lehetőségét, és Freudnak a filozófiai, irodalmi gondolkodás alakításában játszott szerepének újraértékelését. De Lacan történeti jelentősége, a francia gondolkodás alakításában játszott szerepe nem akadályozta meg Derridát abban, hogy kritikusan viszonyuljon Lacanhoz, különösen azokat a kérdéseket illetően, ahol Lacan kényszerűen — *zwangsmässig* — ismétli Freudot, Freud visszalépéseit és egy még erősebb visszacsatolást hajt végre. A Poe-értelmezés esetében az igazság „kézbesítésének” vágya vezetett a visszacsatoláshoz, és akadályozta meg Lacant abban, hogy a szöveget szöveggként és ne példaként olvassa. Derrida számára a szöveg szövegesemény és nem pusztán példa vagy illusztráció. Poe szövegében

⁶² J. Derrida 1980: „Le facteur de la vérité”. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 438–525

⁶³ J. Lacan 1966: „Le séminaire sur »La Lettre volée«”. *Écrits*, Seuil: Paris. 9–61.

nem egyszerűen csak a levél megkettőző vagy megsokszorozó hatásai vezetnek a szövegeseményhez, hanem megosztó ereje is, ami a szöveg makro- és mikrostrukturális szintjén egyaránt működik, a levéltől a betűig, a kibetűzhetetlen írástól az írásjelekig. Lacan a jelölő-levelet követve ejti a szöveg kínálta egyéb szálakat, utakat, lehetőségeket, és egy adó-vevő közötti üzenetre predestinálja a levelet. Meg lévén győződve arról, hogy a levél jelölő voltában oszthatatlan, és „egy levél mindig eléri rendeltetését”,⁶⁴ egy determinisztikus struktúrát ír le. Derrida pontosan ezt az oszthatatlanságot, a jelölőlevél egységét, az atomisztikus, determinisztikus struktúrát kérdőjelezi meg, bevezetve a maga *clinamenjét*, az eldönthetlenséget, számolva azzal, hogy „a disszemináció fenyegeti a jelölő törvényét”, „kikezdi a jelölő egységét”, és „egy levéllel mindig megeshet, hogy nem éri el rendeltetését”.⁶⁵

⁶⁴ J. Lacan 1966: „Le séminaire sur »La Lettre volée«”. *Écrits*, Seuil: Paris. 41.

⁶⁵ J. Derrida 1980: „Le facteur de la vérité”. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 472.